

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи бакалавра

на тему: «Релігія та Жіночий рух в Російській імперії (друга половина XIX – початок XX ст.)»

Виконала: студентка IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності) 032 «історія та археологія»

Гаврилюк Софія Русланівна

Керівник: к.і.н., доц.

Єрємєєв Павло Вікторович

Рецензент: к.і.н.,

Кушнар'ов Сергій Сергійович

Харків-2023

Зміст

Вступ	3
РОЗДІЛ 1. Жінка в державно-церковній системі та суспільстві Російської імперії другої пол. XIX – поч. XX ст.	14
РОЗДІЛ 2. Значення релігії на початковому етапі російського жіночого руху (1859 – 1905 рр.)	45
РОЗДІЛ 3. Релігійні аспекти суспільної позиції стосовно жіночого руху в Російській імперії (1859-1905 рр.).....	58
Висновки	85
Джерела	89

Вступ

Актуальність теми дослідження полягає в тому, що жіночий рух є частиною загального соціально-політичного розвитку Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст., являє собою достатньо самобутнє соціальне явище, в якому перетнулися не тільки різні шляхи до емансипації, але й різні суспільні зрушення, що мали місце в зазначений період. Зокрема цей рух в Російській імперії активізувався на хвилі масштабних політичних змін та соціальних криз. Дуже важливою є релігійна складова як самого руху, так і зовнішньої реакції на нього, оскільки даний аспект є абсолютно недооціненим в дослідженнях, присвячених історії жіночого руху. До сих пір у дослідженнях жіночого руху в Російській імперії недостатньо враховували визначальну роль православ'я у процесі самоідентифікації жінок, формуванні консервативного дискурсу та суспільних норм і звичаїв.

Аналізуючи жіночий рух через релігійну призму ми можемо більш ретельно дослідити особистості діячів та їх погляди, охарактеризувати вплив православного віровчення на формування положення жінки в суспільстві та інституту родини в Російській імперії. Також це дає змогу оцінити рівень релігійності населення, вплив державно-релігійної системи на передумови розвитку жіночого руху в період другої пол. XIX – поч. XX ст. та культурні і правові норми тогочасного суспільства в питаннях гендерної рівності.

Дослідження жіночого руху таким чином допоможе чіткіше встановити причини появи, хід розвитку та кінцеву мету активісток, а також значення жіночого питання для суспільства.

Період другої пол. XIX – поч. XX ст.. став етапом надзвичайно насиченим на соціальні, економічні, політичні та культурні зміни. Великі реформи, криза державно-церковної системи, назрівання революційної ситуації та поява супутніх різноманітних політичних та культурних рухів не тільки стали певним каталізатором на першому етапі жіночого руху, а й особливо підкреслили, що хід жіночої історії відбувається зовсім іншим чином аніж чоловічої, яка довгий час подавалася за загальну. Таку позицію висловлювала англійська філософія Сара

Гардінг: «життєві умови жінок погіршуються саме в ті часи, які, згідно з традиційними історіографіями, визначаються як особливо продуктивні для суспільного розвитку»¹ та Ізабелл Халл: «Історія жінок нікуди не годиться. Вона порушує плавну течію прогресу»². В період певної лібералізації, розширення можливостей для самореалізації жінки все ще були змушені доводити своє право не тільки на освіти чи роботу, але й загалом свою фізичну та емоційну рівність із чоловіками, яка століттями заперечувалася та закріплювала другорядну роль жінки в суспільстві.

Значною мірою дане дослідження можна віднести до жіночих студій, адже історія взаємодії релігії та жіночого руху подається саме з позиції жінок, шляхом аналізу їх поглядів, ставлення до них у суспільстві, положення згідно релігійних норм та звичаїв продиктованих цими нормами. Цей досвід жінок безпосередньо впливав на етапи розвитку жіночого руху та його ідейну складову. “жіноча історія” поставила на чільне місце вивчення вже не досвідів, а репрезентацій і дискурсів, смислів і значень, якими наділяються ті чи інші зв’язки або предмети³

В даному дослідженні особливу увагу було приділено загальному соціокультурному та історичному контексту, в умовах якого формувалася ієрархія статей та тогочасне положення жінки в суспільстві. В рамках дослідження цього контексту зокрема було проведено аналіз державно-церковної системи Російської імперії, рівня впливу християнства на суспільство, значення релігії у формуванні особистостей та поглядів представниць жіночого руху, а також проаналізовано видання ліберального та консервативного напрямлення присвячені жіночому руху та ролі жінки в суспільстві загалом.

Основний акцент в дослідженні робиться на формулюваннях та аргументах усіх учасників соціальної системи, що впливали на розвиток жіночого руху. Наприклад аналізуючи факт утиску жінок в сфері отримання освіти ми зосереджувалися на тезах якими виправдовувалося це витіснення, на

¹ Hardibg S. The Science Question in Feminism. Ithaka – NewYork, 1986. P. 7.

² Hull I. Feminist and Gender Theory. Through the Literary Looking Glass. Central European History. 1989. V. 22. P. 279-300.

³ Лауретис де Т. Американський Фройд. Гендерные исследования. Харьков, 1998. № 1. С. 136.

контраргументах з боку жіночого руху, на символах, релігійних та інших аспектах до яких апелювали сторони.

Метою роботи є встановлення особливостей розвитку ідеології жіночого руху та релігійних норм в державі та суспільстві Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст., виявлення особливостей їх взаємодії. Нами було здійснено спробу оцінити значення релігії для активісток, релігійні аспекти суспільної реакції на жіноче питання та прояви релігії в формах та результатах діяльності представниць жіночого руху.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні завдання:

1. Ознайомитися із гендерною ідеологією та значенням релігії для суспільства в досліджуваний період.
2. Проаналізувати особистості поглядів та діяльності перших активісток жіночого руху та їх релігійні переконання.
3. Визначити форми, напрями та цілі жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX ст. – поч. XX ст. та наявність в них релігійної складової.
4. Проаналізувати суспільну реакцію, відображену в консервативній, ліберальній пресі та власне виданнях жіночого руху, на предмет аргументації власної позиції через релігійні аспекти.

Об'єктом дослідження є історія жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст. та релігія в тогочасному суспільстві.

Предметом дослідження є встановлення особливостей взаємовпливу та зв'язку релігії та жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст.

Хронологічні межі дослідження: 1859 – 1905 рр. Нами було розглянуто перший етап жіночого руху від початку активної діяльності «феміністського тріумвірату» до розгортання процесу політизації жіночого питання. Верхня межа характеризується історичним періодом, під час якого склалися сприятливі соціально-економічні, політичні та соціокультурні умови для розгортання жіночого руху та зміни жіночої свідомості, а нижня межа зумовлена тим, що в 1905 р. такі лідерки жіночого руху як А.П. Філософова, В. І. Засуліч, А. М. Коллонтай та інші виводять жіноче питання на новий рівень, створюючи

політичні організації та розпочинають активну роботу, щодо розглядання жіночого питання на законодавчому рівні.

Даний етап є важливим оскільки саме в цей період починає формуватися основа ідеології, визначаються найефективніші форми прояву руху, а суспільна реакція є найбільш змістовною для досягнення нашої мети.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію Російської імперії на період другої пол. XIX – поч. XX ст., проте основну увагу приділено її центральним регіонам.

Історіографічна проблеми. Характерною спільною рисою для досліджень з історії жіночого руху в Російській імперії є відсутність історіографічної традиції, присвяченої детальному аналізу впливу релігії на це питання та загалом історії співіснування цих двох, далеких одна від одної, сфер суспільного життя, які відігравали важливу роль в зазначений період. Втім ми можемо виділити ряд праць присвячених історії жіноцтва та релігії, до яких можна віднести і дане дослідження

Такі роботи можемо поділити хронологічно на 3 періоди: дорадянський, радянський і сучасний. На кожному з них питання взаємин жінки та релігії ставало предметом аналізу, проте змінювався фокус дослідження та відповідно оцінка цих взаємин.

У дорадянський час більша частина літератури підтримувала традиційні погляди⁴, можна знайти праці представників духовенства⁵, що акцентували на жіночій слабкості та відповідно неможливості її участі в громадсько-державній діяльності. Про негативний вплив православних засад на родинний лад та безпосередньо статус жінки писали етнографи⁶, хоча й були протилежні думки: зокрема автори писали про позитивний вплив православ'я на рівність чоловіка

⁴ Щурат В. Маріинський культ на українських землях давньої польської держави. Львів, 1910. 36 с.; Пархоменко В. О крещении св. Кн. Ольги. Вера и разум. 1911. № 10. Кн. 2. С.429–449; Исторический очерк Золотоношского Богославского Женского монастыря, Полтавской епархии. И.Авраменко (сост.) Полтава, 1914. 173 с.;

⁵ Стеллецкий Н. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени. К., 1909. 44 с.

⁶ Ефименко А.Я. Крестьянская женщина. Дело. 1873. № 2; вона ж Народные юридические воззрения на брак. Знание. 1874. № 1. С. 1-45; Тютрюмов И.М. Имущественные отношения супругов по обычному праву русского народа. Русская речь. 1879. № 2; 4; 7; 9; Ефименко П.С. К истории семейных разделов. Киевская старина. 1883. Т. 14. № 3. С. 593-598;

та жінки в майнових правах в селянській родині⁷. На межі XIX та XX ст. писати жіночу історію взяли власне учасниці руху, які вбачали причини гендерної дискримінації у впливі православ'я та патріархальних засадах⁸.

В радянський час автори переважно концентрувалися на дослідженнях жіночої релігійності⁹. Деякі автори концентрувалися на жіночій психології¹⁰ інші аналізували соціальні, економічні, політичні та культурні причини, зокрема безправність, гніт церкви тощо, активно засуджувалися церковні постулати про другорядність жінки¹¹, також було характерним вказування на роль християнства у приниженні ролі жінки у суспільному житті у порівнянні з часами ранніх вірувань¹².

В роки перебудови фокус змістився на формування науково-матеріалістичного світогляду у жінок, пов'язаного із ідеологічною перемогою над релігією та подоланням гендерної нерівності¹³. Варто додати, що у своїх працях радянські автори зазначали про певний перегляд ставлення християнства до жінки в кращу сторону, зміну інтерпретацій або замовчування певних біблійних настанов¹⁴. Також даний період відзначається значним поживавленням досліджень на релігійну тематику через зміну політичного курсу в СРСР. Зокрема досліджується вплив церкви на положення жінки в різні періоди,

⁷ Будде Е. Положение русской женщины по бытовым песням. Филологические записки. 1889. №4; Иванов В. Имущественная самостоятельность русской женщины. Русское богословие. 1883. № 4, Дубакин Д. Н. О влиянии Византии на семейный быт русского общества. Христианское чтение. 1881. № 3-4. С. 354-362; він же Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления «Домостроя». СПб., 1880., 190 с.

⁸ Дитрих М.Н. Русская женщина великокняжеского времени. чл. СПб. археологического института. СПб. 1904. 39 с.; Щепкина Е.Н. Женщины в русских университетах. Вестник Европы. 1912. № 9. С. 362-377; Из истории женской личности в России: Лекции и статьи. СПб., 1914. 307 с.; Буланова-Трубникова О.К. Три поколения. М.; Л.: Госиздат, 1928. 215 с.

⁹ Фоменко А.К., Фоменко И.А. Отношение христианства к женщине, семье, детям. К., 1983. 679 с. Зборовская Е.П. Особенности научно-материалистического мировоззрения женщин. Проблемы философии. 1989. Вип. 79. С. 44-50

¹⁰ Крупская Н.К. Сборник статей о работе среди женщин. М.; Л.: Госиздат, 1926. 156 с.

¹¹ Руденко К.П. Жінка і релігія. К., 1962. 32 с. Зеленчук І.П. Чому жінка релігійніша від чоловіка. Х.К., 1930. 77 с., . Притчина Е.А. Женщина и религия. – М., 1960. – 56 с.

¹² Фоменко А.К., Фоменко И.А. Отношение христианства к женщине, семье, детям. К., 1983. 48 с. 7. Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні /Смоляр Л.О. (голов. ред.) Одеса, 1999. 440 с.

¹³ Зборовская Е.П. Особенности научно-материалистического мировоззрения женщин. Проблемы философии. 1989. Вип. 79. С.44-50.

¹⁴ Руденко К.П. Жінка і релігія. К., 1962. 32 с. Зеленчук І.П. Чому жінка релігійніша від чоловіка. Харків, 1930. 80 с. Притчина Е.А. Женщина и религия. М., 1960. 56 с.

загальні детальні дослідження православного благочестя та його ідей щодо ролі жінки в суспільстві, інститут патріархальної родини в Російській імперії тощо¹⁵.

Для сучасних праць, створених на території України, характерне питання відродження національної свідомості, збереження духовності, в якому жінка є носієм морального потенціалу суспільства та його духовною заступницею¹⁶. З'являються загальнотеоретичні праці з оцінки різних релігій на предмет ставлення до жінки¹⁷, гендерні дослідження¹⁸ та богословські праці з жіночої тематики¹⁹, що підтверджують звичну другорядність ролі жінки відповідно до релігійних текстів.

Досить велика кількість робіт представлена зарубіжними авторами, особливу увагу дослідники приділяли православній концепції родини в Російській імперії²⁰, релігійності російського народу та як наслідок ієрархічної родини з другорядною роллю жінки²¹, також є праці присвячені еволюції теорії жінконенависництва в православ'ї²², дослідженню впливів жіночих образів православної літератури на ментальність суспільства та положення жінки²³ тощо.

15 Байдин В. Женщина в Древней Руси. Русская женщина и православие. СПб., 1997; Горичева Т. Русская женщина и православие. Богословие, философия, культура. СПб., 1996. С. 77-84; Данилин Ю.И. Об отношении православной церкви к женщине. Актуальные вопросы научного атеизма и истории религии. Гродно, 1985. С. 39-43. Пехота Г.И. Критика православно-богословских представлений о женщине в прошлом и настоящем. Вопросы атеизма. К., 1986. Вып. 22. С. 78-85. Тинякова И.П. Учение о женщине в православии. Женщина в современном мире. М., 1989; Супрун В.И. Семья и женщина: реальность и тенденции: Материалы международного симпозиума. Новосибирск, 1998. С. 107-112. Флегонтова С. Домострой. Русская женщина и православие: Богословие, философия, культура. СПб., 1996. С. 29-46.

16 Орлова, Т.В. Жіноцтво і релігія: підходи вітчизняної історіографії. Гілея (Випуск). 2009. с. 133-143.

17 Шелковая Н. Женское начало в религии. Теория и история феминизма. Харків, 1996. С.302-321. Суковатая В.А. Женщина в христианстве: гендерный аспект. Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В.Н.Каразіна. № 501/2. Проблеми буття людини. Харків, 2001. С.52-57. Гриценко А. Жінка і релігія: гендерний аспект. Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві: Мат-ли міжнар. наук. конф. Чернівці, 2005. С.143-144.

18 Недзельська Н.І. Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції. К., 2004. 18 с.

19 Ковцуняк В.І. Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві: Дис. канд. богослов'я. К., 1999. 204 с.

20 Onash K. Paraskeva-Studien. Ostkirchliche Studien. 1957. Vol. 6 (2-3). P. 121-141. Benz E. Geist und Leben der Ostkirche. Hamburg, 1957. S. 126-136; Strotmann D.T. Quelques aperçus historiques sur le culte marial en Russie. Irenikon. Chevetogne, 1959. T. XXXII. P. 178-202; Multer L. Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis 18. Jh. Wiesbaden, 1951; Ruffmann K.H. Das Rußlandbild im England Shakespeares. Göttingen, 1952. S. 140-151.

21 Fedotov G.F. The Russian Religious Mind. Part 1-2. Cambridge (Mass.), 1966; Lederer W. The Fear of Women. N. Y., 1968.

22 McNally S. From Public Person to Private Prisoner: The Changing Place of Women in Medieval Russia. State University of N. Y. (Binghamton diss.), 1976.

23 Thyret I.R. Ecclesiastical perceptions of the female and the role of the holy in the religious life of women in Muscovite Russia: Unpubl. Ph diss. Indiana University. Bloomington. 1992;

При написанні роботи були використані такі джерела:

- Нормативно-правові акти, які дають змогу проаналізувати значення релігії в державі на юридичному рівні, а також відслідкувати зміни в сфері розширення повноважень або ж збільшення утиску відносно жіночого руху²⁴.
- Мемуаристична та біографічна література, яка дає можливість відтворити картину життя та ідейні переконання перших активісток. Ці джерела мають особливе значення в цьому дослідженні: завдяки використанню біографічного методу було реконструйовано погляди представниць жіночого руху на релігію, а також досліджено ставлення до релігії видатних діячів, чийі праці безпосередньо впливали на соціо-культурне середовище в Російській імперії²⁵.
- Періодичні видання, зокрема преса консервативного та ліберального спрямування та преса активісток жіночого руху, яка допомагає оцінити суспільну реакцію на тогочасні зміни²⁶.
- Публіцистична література, есе, яка дає змогу розглянути форми діяльності представниць жіночого руху, їх мету та ідеологічну складову²⁷. Також представлені публікації представників демократичного²⁸ та консервативного напрямів²⁹, для аналізу їх

²⁴ Полное собрание законов Российской империи. URL https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення 23.03.2023); Законы о женщинах. (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). Сост. Канторович Я.А. СПб., 1899. 280 с.

²⁵ Стасов В. Надежда Васильевна Стасова. СПб., 1899. СПб.: Типография М. Меркушева, 1899. 504 с., Тыркова А. В. Памяти А.П. Философовой (1837 – 1912). Толстая С. А Дневники 1862–1910. Издательство: Захаров, Серия: Биографии и мемуары. 688 с.

²⁶ Биржевые ведомости. Русская периодическая печать (1702—1894): Под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черпакова. М.: Гос. изд-во политической литературы, 1959. 835 с., Дневник женщины. Друг женщины. СПб. 1882-1884., Рассвет. Журнал наук, искусств и литературы для девиц. СПб., 1859-1962.

²⁷ Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России. СПб.: Тип. акционер. о-ва «Образование», 1912. 32 с. Вернадская М. Н. Собрание сочинений. СПб., 1862. С. 89., Кальманович А.А. Женское движение и его задачи: Краткий ист. очерк. СПб., 1908. С. 27.

²⁸ Амфитеатров А. В. Женщина в общественных движениях России. Женева, 1905. 81 с., Михайлов М. Л. Женщины и их воспитание и значение в семье и обществе. Утопический социализм в России. М., Политиздат, 1985. С. 301-309. Писарев Д. И. Сочинения: В 4 т. Издательство: М.: Гослитиздат. 1955 - 1956 г. 1900 с.

²⁹ Jules M. La Femme, 1860. Він же. L'Amour, 1858, Proudhon P.J. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise, 1858, Соловьев Н. Женщинам. Эпоха. 1864. № 12

ставлення до жіночого питання. Джерела цього виду доповнюють загальну характеристику цього періоду.

- Статути та устави сформованих установ та спільнот жіночого руху, які допомагають характеризувати дані угруповання, визначити їх цілі, види та напрями діяльності³⁰.
- Релігійні тексти – дають змогу проаналізувати положення жінки відповідно до священних писань в тогочасному суспільстві³¹.

Методологічною основою дослідження є: історико-описовий та історико-системний підходи, що дозволяють цілісно охопити предмет дослідження з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування і розвитку. При аналізі великої кількості джерел було використано порівняльно-описовий та історико-документальний підхід диференціації та порівняння прямих та додаткових свідчень, крім того було залучено антропологічний підхід, що полягає у дослідженні історичних процесів з урахуванням біографічних особливостей безпосередніх учасників процесів.

Важливим методологічним орієнтиром при написанні даної роботи стали підходи гендерної історії, в рамках якої встановлено, що другорядний статус жінки є певною універсалією та спільним фактом для багатьох культур. Прояв цього факту можна умовно охарактеризувати у трьох пунктах: 1) культурна ідеологія або її складові, що знецінюють особистість, здобутки та можливості жінки у порівнянні з чоловіком 2) наявність в культурі негативних символічних можливостей жінки, наприклад оскверняти, приносити невдачу, пришвидшувати настання кінця світу тощо 3) соціальна структура, в умовах якої жінка не може долучитися до певних сфер, зокрема до владної³².

³⁰ Устав Русского женского взаимно-благотворительного Общества в Санкт-Петербурге. Спутник женщины. Настольная книга для женщин под ред. Н. А. Лухмановой. – СПб., 1898; Философова А.П. Заявление председательницы "Общества дешевых квартир". СПб., 1873;

³¹ Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. Переклад проф. І. Огієнка: Укр. Біблійне Товариство, 2002. 1375 с.

³² Гендерний підхід: історія, культура, суспільство . під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. С. 135

Поряд із визначенням другорядності жінки ми також постійно зустрічаємо тези про її символічний та глибинний зв'язок з природою, на противагу громадському життю та культурі, до цієї ідеї зокрема звертається переважна більшість консерваторів у жіночому питанні, адже людській культурі в особі чоловіка належить «підпорядковувати» природу. «Природність» жінки в культурному вимірі перш з все безпосередньо пов'язана із властивій їй репродуктивною функцією, соціальні ролі пов'язані із цією функцією вважаються другорядними в порівнянні з чоловічими ролями і психічна структура, що пов'язана із цими соціальними ролями також не відповідає «чоловічому» та «культурному» призначенню³³. В межах цього ж природнього підходу культивується і біологічний детермінізм, що напряду впливав на поняття домінування або другорядності в системі цінностей, визначених культурою та суспільством.

Тобто усталені в суспільстві уявлення про жінку та жіноче майже в усіх випадках тяжіють до природних чи біологічних якостей: плідність, материнство, сексуальність. До цього факту варто додати й те, що статус жінок залежить від їх етапу життєвого циклу, зокрема від біологічних функцій і особливо від їх статевих чи біологічних зв'язків із конкретними чоловіками. Таким чином жінка репрезентує «природу» через її біологічну та статеву функції, які набули символізму в культурному вимірі, який репрезентований чоловіком³⁴.

Поряд із протиставленням природа-культура ми стикаємося із протиставленням домашнього-громадського, що напряду впливає на ідентифікацію та дослідження місця “чоловічого” й “жіночого” у психологічних, культурних, суспільних і економічних площинах людського життя. Це протиставлення є основою культурних стереотипів та асиметрії статей та підтримує ідею про ототожнення жінок із хатнім життям та виховуванням дітей, а чоловіків – із громадським життям. Така сфера діяльності жінки сприймається як основний чинник для розуміння її суспільного становища, в той час як

³³ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство . під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь с. 139

³⁴ Гендерний підхід: історія, культура, суспільство . під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь с. 113

чоловіків визначають з огляду на їхні досягнення в соціально сформованих інституціях, переважно створених чоловіками системах людського досвіду.

Звідси, там де чоловіків класифікують на основі ранжованих інституційних позицій, жінки є просто жінками, а їхні заняття, інтереси й відмінності дістають лише особисте забарвлення, а конкретні цілі знехтувано.

Враховуючи такі особливості та відмінності сприйняття «чоловічого» та «жіночого», ми можемо говорити про значну ураженість сексизмом суб'єкту науки, підґрунтям якого є андроцентрична картина світу. Жіночий досвід, що значною мірою розглядається в даному дослідженні представляє собою особливе джерело знань, яке довгий час ігнорували та знецінювали. Розкриваючи участь жінок в головних політичних подіях, або пишучи про жіночі рухи, культурні стереотипи, норми та ідентичності від імені самих жінок, відбувається проблематизація тих життєвих цінностей, які раніше вважалися не головними й не визначальними, але завжди були “жіночими”, а отже формується більш об'єктивна та повноцінна картина історичних реалій³⁵.

Дане дослідження є складовою гендерної історії³⁶, адже предметом є вплив та зв'язок релігії та жіночого руху, на боці релігії в описуваний період більшою мірою виступають чоловіки або ж ті, хто підтримують патріархальний лад загалом, тобто ми маємо справу із системою відносин та взаємодій, що стратифікують суспільство за ознакою статі, ми досліджуємо тогочасні уявлення про «чоловіче» та «жіноче», досліджуємо ієрархію в межах сформованого суспільного ладу. «гендерна історія — це проблема того, як суспільства минулих часів та чоловіки й жінки, котрі в них жили, ставилися до диференціації статей, як вони описували цю диференціацію, якого значення вони їй надавали»³⁷.

³⁵ Irigaray L. Is the Subject of the Science Sexed Cultural Critique. 1985. V. 1. P. 1114.

³⁶ Rosaldo M. The Use and Abuse of Antropology: Reflections on Feminism and CrossCultural Understanding. Signs, 1980. № 5. P. 409.

³⁷ Frevert U. Frauengeschichte – Mdnnerggeschichte – Geschlechtergeschichte. Feministische Perspektiven in der Wissenschaft. Ed. by Blattmann L. Zurich, 1993.

Також було залучено феміністську соціологію, застосування підходу якої було направлено на дослідження зв'язків, відносин особливостей взаємодій між статями і всередині кожної зі статей.

В дослідженні було проаналізовано прояв поняття «гендерного контракту»³⁸ в суспільстві Російської імперії, де він був реалізований в якості родини з «чоловіка-годувальника та дружини-домогосподарки», зокрема нами було досліджено природу появи такої структури, аргументи на її користь, ставлення жінки до таких ролей та власне позицію жіночого руху відносно цього явища.

Застосування гендерної методології в цьому дослідженні сприяло аналізу процесів ідеологічного конструювання гендерних відмінностей, в даному випадку релігією. Ці відмінності безпосередньо впливали на «соціальний простір»³⁹ жінки, її систему пріоритетів та цінностей⁴⁰. Використання гендерної методології в історії дозволяє переосмислити найважливіші поняття: періодизації, влади, соціальної структури, майна, соціальних символів⁴¹.

Новизна дослідження полягає в тому, що в аналізі жіночого руху в Російській імперії кінця XIX – поч. XX ст. було вперше досліджено та визначено роль релігійної складової шляхом дослідження ставлення до релігії представниць жіночого руху та наявності релігійної аргументації серед прихильників та противників жіночого питання.

Структура роботи: робота складається зі вступу, трьох розділів, з підрозділами, висновків та списку джерел і літератури.

³⁸ Hirdman Y. The Gender System. Moving On. Ed. by Andreasen T. Aarhus, 1991. P. 14.

³⁹ Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge, 1989. P. 244-245.

⁴⁰ Wahrman D. Middle Class. Domesticity Goes Public: Gender, Class and Politics. Journal of British Studies. 1993. V. 32. N 4. P.396-432

⁴¹ Davis N.Z. "Women's History" in Transition. Feminism and History. Ed. by Scott J.W. Oxford – NewYork, 1996. P. 89 -98

РОЗДІЛ 1.

Жінка в державно-церковній системі та суспільстві Російської імперії другої пол. XIX – поч. XX ст.

1.1 Криза Православної церкви синодального періоду в Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст. як фактор переосмислення ролі жінки в імперському соціумі

Для повноцінного аналізу впливу релігії на жіночий рух в Російській імперії, перш за все ми маємо сформулювати уявлення про стан релігії в державі загалом, рівень релігійності населення, проаналізувати роль жінки в церкві та православ'ї та її позиціонування в тогочасному суспільстві згідно релігійних норм.

Релігійне законодавство в Російській імперії визначало особливий статус Православної церкви: «першочергова і панівна в Російській імперії віра є християнська православна кафолічна східного сповідання»⁴². Особливість положення Православної церкви в зазначений період виражалася й в особливій ролі обер-прокурора при Священному Синоді: з 1935 р. він отримував права міністра та ставав безпосереднім посередником між церквою та державою⁴³, тим самим поступово стираючи межу між «відомством православного сповідання» та власне Православною церквою. Привілейованість Православної церкви також визначалася у значній мірі правової «захищеності», зокрема в період 1894-1903 рр. за релігійні злочини в Російській імперії було покарано 4671 людину⁴⁴.

Проте не дивлячись на такий статус, описуваний період в історії Російської Православної церкви можна певною мірою назвати кризовим. Цьому сприяли такі чинники як загальна лібералізація життя, застарілість внутрішньої системи Православної церкви та криза державно-церковних відносин.

⁴² Свод Законов Российской империи в 13 т. Т.1 Ч. 1. Основные государственные законы. Санкт-Петербург: Издание Кодификационного отдела при Государственном Совете, 1892 г. С. 9

⁴³ Бендин И. А. Религиозная толерантность в Российской империи как этнообразующий и консолидирующий фактор (вторая половина XIX - начало XX вв.) Кафоликия: сб. науч. ст.; под ред. А.В. Данилова. Минск: Тесей, 2003. С. 98.

⁴⁴ Клочков, В.В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР. Москва: Политиздат, 1982. С. 58

З другої пол. XIX ст. у зв'язку з «Великими реформами», в культурній та соціально-економічній сферах життя суспільства Російської імперії розпочалися істотні зміни, які безпосередньо впливали і на релігійне життя суспільства. Загальна лібералізація, звільнення селян від кріпацтва, розвиток промисловості, зростання міст, призводили до швидкої руйнації традиційного, патріархального сільського способу життя. Величезна маса колишніх малоосвічених селян, відірваних від землі, прямувала до міст, де ставала об'єктом впливу різного роду ідей, від нігілізму, соціалізму та атеїзму, до сектантства та різного роду релігійного вільнодумства, що явно сприяло швидкому зростанню та поширенню різного роду сект та релігійного інакомислення⁴⁵.

Генерал та відомий публіцист А. А. Кіреєв писав про релігійність народу: «російський народ безсумнівно релігійний, але коли він бачить, що Церква дає йому камінь замість хліба... читає незрозумілі простолюдю молитви, коли йому розповідають про фантастичні чудеса, все це урочисто зруйнується перед першою вмілою перевіркою, перед першою іронією»⁴⁶. Вищі стани суспільства також значно віддалилися від церкви, в їх системі цінностей все більше закріплювалася ідея про верховенство держави над церквою⁴⁷, а інтелігенція та аристократія активно наслідувала таку позицію.

Криза назріла і серед духовного стану, архієпископ Феодор писав: «уражений пастир: уражений духовно, уражена його внутрішня сила, його внутрішні інтереси, духовне розуміння своєї справи і самої ідеї служіння Церкві, а тому розсіялися від нього і вівці його. Симптоми загрозливі - збідніння духовної сили пастирства та успіх і сила сектантства. Духовно ідея пастирства затуляється плотяною ідеєю служіння мирській громадськості. Релігія зі ступеня небесності і спасіння зводиться в площину державності і чиновництва»⁴⁸. Це

⁴⁵ Секирин, А. А. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви и церковная политика в отношении сектантства и старообрядчества во второй половине XIX века. Исторические исследования : материалы IV Междунар. науч. конф). Казань : Бук, 2016. С. 67-71

⁴⁶ Киреев А.А. Дневник 1905-1910. Запис від 28 грудня 1901; Издатель, РОССПЭН; 472 с.

⁴⁷ Федченков, В. Россия между верой и безверием. Москва: АНО «Развитие духовности, культуры и науки», 2003. С. 210

⁴⁸ Феодор (Поздеевский), архиеп. Смысл христианского подвига. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1995. С. 60.

висловлення описує декілька основних проявів спаду релігійності в другій пол. XIX – поч. XX ст. в Російській імперії.

Зазначений період характеризується помітною нестачею кадрів серед пасторів. Це часто було пов'язано із тим, що ті, хто навчалися в семінарії, прагнули не стати священнослужителями а просто отримати середню освіту. Наприклад, Євлогій Георгієвський так характеризував ситуацію в одній з провінційних семінарій: «благовіщенська семінарія за 10 років не випустила жодного священника; релігійний ентузіазм у семінарії згас, молодь прямувала на цивільну службу, у промислові підприємства»⁴⁹. Ще одним чинником, що впливав на появу нових священнослужителів була матеріальна незабезпеченість. Більшість із пасторів працювали в селі, та відповідно залежали від матеріального положення своєї пастви – селян, які абсолютно не могли сформувати сприятливе для служіння середовище⁵⁰.

В той же час складалася суперечлива ситуація, адже зовнішнє положення церкви сильно резонувало із внутрішнім. При постійному зростанні кількості храмів на внутрішні проблеми не звертали уваги, акцентуючись на першості православ'я та укріпленні його позицій як головної конфесії в державі, а період 1881–1903 рр. називали епохою: «всебічного процвітання»⁵¹.

Тобто «першочергова та панівна» в країні Православна Церква, покликана не лише релігійно опікувати багатомільйонну паству, навчати сотні тисяч православних у своїх школах, а й служити головним ідейним союзником держави, підтримувалась цією державою недостатньо. Більше того, держава не поспішала допомагати Церкві перевлаштувати її власне управління на засадах соборності, з широким застосуванням місцевого обласного самоврядування та скликанням для цього Помісного Собору⁵².

⁴⁹ Евлогий Георгиевский. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита. М., 1994. С. 184

⁵⁰ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) М.: Культурный центр «Духовная библиотека», 2002. С. 26

⁵¹ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 28

⁵² Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 14

Наступною важливою проблемою духовенства, що впливала на спад релігійності була його надзвичайна консервативність, «косність», фактично кастова система. Зокрема встановлювалося, що діти духовенства особисто належать до духовного звання, існувало право «поповичів» та право передачі місця в духовенстві чоловіку своєї дочки в якості посагу. В 1867 р. та у 1869 р. були створені закони задля ліквідації цієї системи, проте протягом царювання імператорів Олександра III і Миколи II реалізувати їх не вдалося, так само як і в епоху Великих реформ⁵³.

Виною тому була не стільки «косність» духовенства скільки те, що питання про «кастовість» було безпосередньо пов'язане з необхідністю повністю реформувати синодальну систему, переглянути основні принципи церковно-державних відносин, що склалися в імперії за останні півтора століття. Зважитися на такий перегляд у другій половині XIX ст. жоден монарх не зміг, а без найвищої ініціативи будь-яке реформування було неможливе⁵⁴.

Говорячи про реформування синодальної системи, варто значну увагу приділити особливостям власне державно-церковної системи в Російській імперії. Священний Синод в XIX ст. остаточно перетворюється на виконавця рішень держави. За словами митрополита Євлогія: «приниженість Церкви, підпорядкованість її державній владі відчувалася в Синоді дуже сильно», а обер-прокурор «спрямовував діяльність Синоду відповідно до тих директив, які отримував. Синод не мав обличчя, голосу подати не міг і подавати його відвик. Державне начало заглушало все». Митрополит був переконаний, що довга вимушена безгласність і підпорядкованість державі створили у Священному Синоді не властиві православним церковним засадам навички: «вирішувати справи в дусі зовнішнього, формального церковного авторитету, незаперечності своїх ієрархічних постанов»⁵⁵ і навіть суто внутрішні проблеми підлягали розгляду структурі державної влади.

⁵³ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 36

⁵⁴ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 15

⁵⁵ Евлогий Георгиевский. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита. М., 1994. С. 184

В цьому аспекті втрати церквою незалежності варто зважати на специфічність самодержавної влади та позиціонування в ній особи імператора. Якщо держава фактично відносилася до церкви як до «відомства», то для церкви імператор - це «помазаник божий»⁵⁶. І якщо теза про сакралізацію особи носія влади вже була досить звичною, то з часів Петра I церква вже уявлялася «релігійною проекцією самої держави»⁵⁷. Релігійний мислитель П. Іванов зазначає, що «цей механізм у стосунках царя до Бога мав фатальні наслідки як для Петра, так і для всіх осіб, які після нього царювали: разом зі спадщиною царства вони приймали механічний погляд на свої стосунки до Бога, як чудесні ставленики Божої благодаті. Вони вважали себе в справах держави безвідповідальними перед Богом, бо вірили, що Бог якимось прихованим і чудесним чином через них здійснює свої помисли про Росію»⁵⁸.

Тобто ми вже говоримо не про рівноцінну «симфонію влад» церкви та держави, а виключно про домінування світської влади, що особливо проявлялося у збільшенні владних прерогатив «ока государева» – обер-прокурора в Священному Синоді. Особливо відзначився на цій посаді К. П. Побєдоносцев, що займав її в період 1880–1905 рр. Основною рисою його політики була охоронна діяльність консервативного устрою Православної церкви.

Необхідно відзначити, як Побєдоносцев розумів зв'язок Церкви і царства: руйнування синодальної системи та проведення радикальних перетворень у православному церковному управлінні, на його думку, загрожували негативними наслідками для імперії і могли призвести навіть до відокремлення Церкви від держави. Тобто без церковно-державного союзу імперія існувати не зможе⁵⁹. Він підтримував переконання про те, що російське самодержавство – це перш за все релігійна, а не політична ідея. Тому він і його однодумці дивилися на церковно-державні відносини синодальної епохи, оцінюючи переважно користь охорони та захисту Церкви «від ворожих на неї зазіхань».

⁵⁶ Шмеман А.Д., Собрание статей 1947–1983, Москва: Русский путь. 2009. С.381

⁵⁷ Шмеман А.Д., Собрание статей 1947 – 1983. С.379-380

⁵⁸ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 17

⁵⁹ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 18

Побєдоносцев вважав, що демонтаж петровської синодальної системи в російських умовах призведе не до відтворення правильних взаємин між Церквою та державою, а лише посилить антиурядові сили. Не випадково Побєдоносцев, говорячи з генералом А. А. Кіреєвим про церковні проблеми, «про вченість», заявляв, що найбільше боїться нового розколу: «Вам добре, а куди ми подінемося з нашою темрявою, з мужиком. Я боюся розколу, ось чого я боюся!»⁶⁰.

У православній Росії практично «відокремити» Церкву від держави означало б підірвати імперію зсередини, реальна ж свобода Церкви була можлива лише у світській державі. Відмовитися від конфесійної орієнтованості імперська влада, зрозуміло, не збиралася. Отже, церковна реформа виявилася б щонайменше марною.

Дуже цікавим є уявлення Побєдоносцева про «народну віру» та народ загалом. Він зазначав, що будь-які кардинальні реформи ведуть до руйнування традиційного устрою життя, отже, руйнують соціально-психологічні стереотипи, без яких суспільство існувати не може. Він неодноразово зазначав про низький рівень освіченості селян, які не могли прочитати молитов та не розуміли зміст обрядів. Він абсолютно не хотів релігійного пробудження народу та творчого оновлення церкви, адже боявся що релігійне просвітництво призведе до протестантизму⁶¹.

Аналізуючи позицію обер-прокурора ми не можемо оминати й ставлення імператора Миколи II до державно-церковної системи та релігії загалом. З одного боку православна віра для нього була фундаментом влади, адже самодержавство, як вже зазначалося, непорушне доки зберігається віра в імператора в якості помазаника. Проте водночас імператор сприймав православну ієрархію як «духовних сановників». З канонічної точки зору такий устрій церковного управління є абсолютно неправильним. Богослов А. Шмеман

⁶⁰. Киреев А.А. Дневник 1905-1910. Запис від 9 липня 1902; Издатель, РОССПЭН; 472 с.

⁶¹ Протоиерей Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Часть II. На пути к катастрофе (Кризис церковной культуры) URL: https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/vizantijskie-ottsy-v-viii-vekov/2 (дата звернення: 15.03.2023)

також писав і про психологічну проблему такого устрою: «головна проблема петровської реформи не в канонічній її стороні, а в тій психології, з якої вона виростає. Через заснування Синоду Церква стає одним із державних департаментів, і до 1901 р. члени його у своїй присязі величали імператора «Крайнім суддею Духовної цієї Колегії», і всі його рішення ухвалювали «своєю від Царської Величності даною владою», «за указом Його Імператорської Величності»»⁶².

В такій атмосфері в церковному житті надзвичайно швидко укріплюються бюрократичні традиції. І в результаті вважалося цілком природним «нагороджувати» архієрея переведенням на більш «вигідну» кафедру або, навпаки, карати залишенням у бідній єпархії. Тобто були відсутні передумови для певної стабільності, а отже й для високої мотивації церковнослужителів. Архієреї були більше зацікавлені в побудові гарних відносин зі світською владою та отриманні «кращої» єпархії⁶³. Усвідомлюючи свою повну підпорядкованість світській владі, архієреї були пасивними і в переважній більшості не заявляли публічно про необхідне корегування церковно-державних відносин, сподіваючись на державну ініціативу: «не пам'ятаю, щоб від нас загорялися душі. Тільки дух у духовенстві почав згасати», «людьми, чужими культурі», що живуть інтересами шлунка і часто експлуатували віру простого народу, вважав князь Жевахов братію будь-якого монастиря»⁶⁴.

Наступною, вже згаданою вище, кризовою рисою періоду було зростання кількості прихильників сект та старообрядців та загальна секуляризація свідомості населення. Історик Б. М. Миронов зробив такий висновок на основі визначення кількості населення, що з релігійних міркувань практикувало статеве утримання (абстиненцію) під час Великого посту. Якщо 1860-х рр. вона становила близько чверті, то 1880-х – 15-17 %, а 1901-1910 рр. – лише 12%. Іншою ознакою секуляризації, що статистично проявилася, була значна кількість

⁶² Протоиерей Александр Шмеман. Исторический путь Православия URL: http://www.golubinski.ru/history/istoria.htm#_Toc100171926 (дата звернення: 15.03.2023)

⁶³ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 32

⁶⁴ Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) С. 35

парафіян, які не виконували християнський обов'язок сповіді і причастя хоча б раз на рік⁶⁵.

Наростання динамізму суспільного життя в цілому та поява нових соціально-політичних вчень сприяли активнішому розвитку інакомислення, пов'язаного з богословським пошуком і спробою вирішення соціальних проблем. Також відбувалася і істотна зміна, у суспільній свідомості, у сприйнятті та відношенні до релігійного інакомислення, багато громадських діячів висловлювалися за необхідність запровадження свободи віросповідання та неприпустимість кримінального переслідування людей за їхні релігійні переконання та погляди.

Протягом XIX ст. кількість прихильників нетрадиційних вірувань продовжувала збільшуватися. У відповідь влада проводила неоднозначну політику, з одного боку обмежуючи інакомислення, а з іншого проводячи реформи з загальної лібералізації суспільного життя⁶⁶. Окрім старообрядницьких толків і старих сект, молокан, духоборів, скопців, хлістів, з'являються й нові «раціоналістичні»: штундисти та пашківці. Загальний перепис населення 1897 р. показав 176199 сектантів, розділених на містичні та раціоналістичні секти⁶⁷.

Відбувалося наростання кризових явищ у суспільстві пов'язаних, по суті, з тим, що правові норми, які існували, вже не могли врегулювати суспільні відносини, що склалися у сфері взаємин між державою та віросповіданнями. Стояло питання про справжнє реформування церковно-державних відносин і запровадження свободи віросповідання в імперії. Однак влада продовжувала наслідувати консервативно-охоронний вектор у сфері правового статусу іновірців. Тобто для державно-конфесійної політики другої половини XIX ст., характерно зростання протиріч у законодавстві та збільшення колізій у правових нормах, що було викликано поєднанням у політиці держави в цей період двох

⁶⁵ Миронов Б.Н. Историческая социология России: учебное пособие. СПб.: Изд. дом Санкт-Петербург, ун-та; Интерсоцис, 2009

⁶⁶ Секирин, А. А. Конфессиональная политика государства в отношении сектантства и старообрядчества в Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков. Молодой ученый. 2016. № 1 (105). С. 606

⁶⁷ Яцкевич, В.И. Краткие сведения о старообрядческом расколе и сектах в русской церкви, с изложением действующего о них законодательства. Москва. И.Д. Сытина, 1900. 83 с.

принципів, що суперечать один одному. Крім того, численні колізії в законодавстві, що регулюють положення сектантів і різні віросповідання, посилювалися протиріччями між місцевими органами та судовою та церковною владою, залишаючи ці нормативні акти фактично непрацюючими⁶⁸.

До того ж описаний період характеризується і духовно-моральною кризою суспільства, зокрема А. В. Богданович дружина генерала та члена Ради міністерства внутрішніх справ неодноразова зазначала: «всі погані і все погано» та характеризувала кожного з останніх трьох самодержців як гіршого за попереднього⁶⁹. Серед інтелігенції ми також спостерігаємо розкладання монархічної свідомості та заперечення духовних ідеалів.

Таким чином ми можемо сказати, що кризовий стан державності значним чином вплинув на спад релігійності в суспільстві та на внутрішню кризу духовенства, яка в свою чергу породила гострі ідейні колізії та протиріччя в суспільстві та вплинула на його духовно-моральний стан, а питання про церковні перетворення були надзвичайно тісно пов'язані із політичним перебігом життя.

Ці процеси прямо впливали на дискусії щодо статусу жінки в суспільстві Російської імперії. Ґрунтовані на традиційному сприйнятті релігії уявлення щодо місця жінки більше не здавалися непорушними, все більш активними стають дискусії щодо статусу жінки в соціумі. Як буде показано нижче, релігійні аргументи грали певну роль у цих дискусіях, а особисте ставлення різних суспільних діячів та діячок до віри й атеїзму відбивалося на їхніх уявленнях стосовно жіночого питання.

1.2 Релігія у дискусіях щодо ролі жінки в суспільстві Російської імперії другої пол. XIX – поч. XX ст.

Становище жінки в православній релігії є предметом чисельних дискусій релігієзнавців, священнослужителів, істориків та власне жінок, адже тривалий час саме релігія безпосередньо впливала на суспільні норми і статус жінки в

⁶⁸ Секирин, А. А. Конфессиональная политика государства в отношении сектантства и старообрядчества в Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков С. 610

⁶⁹ Богданович А.В. Три самодержца. Дневники генеральши Богданович. М.: Вече, 2008. С. 477

суспільстві⁷⁰. В описуваний період внаслідок демократичних перетворень відбувається руйнація багатьох соціально-психологічних засад⁷¹ населення внаслідок чого положення жінки в церкві та суспільстві також вимагає переосмислення та ретельного аналізу задля розуміння передумов активізації процесів формування жіночого руху.

Спостерігаючи активізацію боротьби жінок за свої права, церква частково прагнула отримати їх прихильність, об'єднуючи жіночий рух та християнство у досягненні спільної мети – справедливості, рівності тощо, проте поряд із підтримкою ідей емансипації ми також простежуємо прагнення зупинити те, що церковні діячі характеризували як «революційний аморалізм», який не тільки б дав рівні права жінці, а й позбавив її ролі дружини-господині. Прикладом такої праці є книга А. М. Надеждіна «Права и значение женщин в христианстве» 1873 р.

Зокрема теза про те, що саме християнство сприятиме вирішенню жіночого питання, є однією з основних: «Між крайніми поглядами перебуває погляд християнський, що визнає, з одного боку, повну людську рівність чоловіка і жінки, але не заперечує, з іншого боку, і тих природних особливостей їхньої натури, якими визначається відмінність їхніх взаємних стосунків, їхнього громадського становища та призначення в житті»⁷². Також автор пише про особливе місце жінки в Євангелії: «Можна сказати, що в усіх найголовніших моментах життя і в високий рятівний день Ісуса Христа жінки беруть найжвавішу участь і нерідко виступають на перший план». І підкреслює символічний момент, що саме жінка першою дізналася про Воскресіння: «Христос зняв з жінки печатку відчуження і придбав їй повне право на повагу й увагу, засвідчивши й освятивши всебічність її людських чеснот і моральних сил, які не лише не поступаються чоловічим, а й здатні перевершити їх»⁷³.

⁷⁰ Большакова О.В. Религия и церковь в жизни русской женщины (X – начало XX в.) История России в современной зарубежной науке. 2010. С. 90

⁷¹ Саралидзе М.Г. Состояние российского общества второй половины XIX - начала XX в. в оценке епископа Гурия (Буртасовского). Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2021. с 101

⁷² Надеждин А.Права и значение женщины в христианстве. СПб., 1873. С. 30.

⁷³ Надеждин А.Права и значение женщины в христианстве. С. 94.

Надеждін пише і про рівність чоловіків та жінок в раннесередньовічних общинах, і про відкриття для жінок нової можливості в християнстві – служіння Богу: «Жінка, яка через якусь випадковість, хоча б проти власного бажання, залишилася дівою, не позбавляється жодних своїх загальнолюдських, моральних прав як громадянка Царства Божого, що має і своє служіння в цьому царстві. Стан її не тільки не може бути джерелом скорботи і приниження, навпаки, є в християнстві таким станом, яким можна скористатися як засобом, що зручніше веде до досконалості і величі»⁷⁴.

Пояснюючи принцип верховенства чоловіка над дружиною, автор займає дещо оборонну позицію: «з нехристиянського погляду справді жахливими є такі вирази, як чоловік – голова дружини, дружина повинна йому коритися. Як із першим поєднується уявлення про деспотизм і насильство, так і з останнім – уявлення про поневолення»⁷⁵ та продовжує: «закон християнський визначає зобов'язання чоловіка по відношенню до дружини не тільки не менше, а й навіть більше, ніж дружини, зважаючи на більші сили першого. Він освячує владу, але свавілля – ніколи», «як Христос – Глава Церкви, і все робить для її спасіння, так і чоловік повинен служити своїй дружині: «Чоловіки, любіть своїх дружин, як і Христос полюбив Церкву і віддав Себе за неї»⁷⁶»⁷⁷. І звісно, він не оминає положень про особливе призначення жінки, яке визначення її моральною величчю.

Поруч із ідеєю про вирішення жіночого питання Надеждін одночасно підтримує заборону жінкам вчити з церковної кафедри: «Її істотна перевага – скромність і покірність – втрачається на кафедрі церковній, а з втратою їх жінка втрачає свою моральну велич і вплив і добру навчити не може»⁷⁸. Закінчує він тезою про об'єднання емансипації із засвоєнням християнських ідеалів: «засіб до того – загальнолюдський розумово-моральний розвиток, серйозна і міцна освіта,

⁷⁴ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 148

⁷⁵ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 200

⁷⁶ Послання до Єфесян 5, 23 URL: <https://www.skazkin.ru/bible/?book=efes&page=5> (дата звернення: 15.03.2023)

⁷⁷ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 211.

⁷⁸ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 283.

пройнята світлом євангельської віри і любові. Без цього жінка не може мати істинного значення, хоч би досягла зовнішньої свободи і самостійності, і суспільство, завжди регульоване значенням у ньому і жіночої особистості, не може йти до належної досконалості»⁷⁹.

Дуже цікавою є частина, де автор переконує у всезагальному неправильному розумінні слів апостола Павла: «не чоловіка було створено заради жінки, а жінку заради чоловіка»⁸⁰ та «жінки ваші нехай мовчать, їм бо не дозволено говорити; нехай будуть у покорі, як і закон говорить»⁸¹: «пункт християнського вчення про жінку, що розглядається, далеко не веде до того висновку, який іноді роблять, нібито жінка має бути абсолютно усунена від життя суспільного, від впливу на суспільство і призначається до пасивної, випадкової ролі в сім'ї»⁸².

Аналізуючи основні ідеї праці можна охарактеризувати позицію Надеждіна як таку, що містить внутрішні протиріччя. З одного боку автор ніби і визнає нерівність, а з іншого каже, що її не існує, а якщо і є, то тільки через особливий привілейований статус жінки. Спершу він звеличує роль жінки тільки в якості матері та дружини, а потім говорить про відсутність її дискримінації в суспільному житті. В досліджуваний нами період дуже велика кількість авторів описували подібні ідеї, які мали на меті отримати підтримку прихильників жіночого руху, проте одночасно не змінювати існуючий лід в суспільстві, адже, як вже було зазначено вище, будь-які різкі та масштабні зміни в політичній та суспільній сфері могли сильно похитнути державно-церковну систему Російської імперії⁸³.

Зустрічаються і дещо інші праці священнослужителів стосовно жіночого руху. Зокрема протоієрей І. Галахов зазначав про беззаперечну рівноправність

⁷⁹ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 306.

⁸⁰ Послання до Коринтян 11, 8–9 URL: <https://www.bible.com/uk/bible/204/1CO.11.UMT> (дата звернення: 15.03.2023)

⁸¹ Послання до Коринтян 14, 34–35 URL: <https://www.bible.com/uk/bible/204/1CO.11.UMT> (дата звернення: 15.03.2023)

⁸² Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве. С. 310.

⁸³ Беликов В. О самовоспитании женщин. Православное Обозрение. 1888. № 5. С. 384–395; Смирнов С. «Бабы богомерзкие. Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. М., 1909. С. 217–219;

жінок: «Для нас безсумнівним залишається одне: що самим Богом обидві первісні людські істоти були визнані абсолютно рівноправними і що порушення цієї рівноправності відбулося вже після, з вини самих людей, всупереч волі Божій»⁸⁴. Він критикував ідеали «Домострою» та з прихильністю ставився до прагнень жінок отримати освіту, писав про економічні причини, що штовхають жінок до абортів та закликав церкву виступити за зміни в світському законодавстві, що стосувалися позашлюбних дітей⁸⁵. Проте і він писав про неймовірно високі моральні цінності в жінки, які вона втратить в активному громадянському житті: «Горе суспільству і всьому людству, якщо жінка втратить ці якості. Воно нічим не може винагородити себе за таку втрату»⁸⁶.

Все більшого поширення набуває демократичний дискурс в жіночому питанні. З'являються чисельні роботи, присвячені історії жінок, де абсолютно по-різному оцінюється вплив православ'я на положення жінки⁸⁷. Наприклад в «Истории русской женщины» публіцист та етнограф С. С. Шашков писав про відсутність кохання в шлюбі, самодурство чоловіків, моральну розпущеність, що стала наслідком епохи рабства під егідою християнства⁸⁸. Професор А. П. Щапов писав про «нескінченні злісні нападки на жінку» з боку православної церкви⁸⁹. Аналогічної позиції притримувався юрист М. М. Абрашкевич, який запевняв, що разом з християнством прийшла «східна ідея... про велику нерівність істоти жіночої з істотою чоловічою, про велику перевагу чоловічої істоти перед жіночою»⁹⁰. Автори Д. М. Дубакін та В. М. Хвостов висловлювали протилежну

⁸⁴ Галахов И. Женский вопрос, его причины и оценка с христианской точки зрения. Христианское чтение. 1903. № 8. С. 97.

⁸⁵ Галахов И. К вопросу о социальном положении женщины по учению христианства (По поводу толкований о ненаказуемости аборта). Вера и разум. 1914. № 6. С. 692–693.

⁸⁶ Галахов И. Женский вопрос, его причины и оценка с христианской точки зрения. Христианское чтение. 1903. № 8. С. 233.

⁸⁷ Тишкин Г. А. Женский вопрос в России, 50-60-е гг. XIX в.. Ленинград. Изд-во ЛГУ, 1984. 239 с. Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство. М., 1914. Пушкарева Н. Л. Русская женщина: история и современность. Два века изучения женской темы русской и зарубежной наукой. 1800–2000. М.: Ладомир, 2002. 526 с.

⁸⁸ Шашков С. С. Собрание сочинений в 2-х томах. Т. 1. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины. СПб., 1898. С. 805.

⁸⁹ Щапов А. П. Сочинения. СПб., 1906. Т. 2. С. 110–116.

⁹⁰ Абрашкевич М. М. Прелюбодеяние с точки зрения уголовного права. Одесса, 1904. С. 485.

думку про те, що християнство позитивно впливало на моральні якості, підвищувало авторитет родини та моральну оцінку жінки⁹¹.

Проводячи аналіз праць про місце жінки в Російській Православній церкві дуже важливо оцінити власне жіночу позицію з цього питання. Тут необхідно зазначити, що жіночий рух дещо дистанціювався від православ'я та релігії загалом, особливо його революційне, «ліве» крило⁹². Дослідження жіночих видань дозволяє зробити висновок про те, що релігійні проблеми на їхніх сторінках майже не ставилися, хоча ідеї жіночої взаємодопомоги, благодійності та освіти, що підтримуються цими виданнями, були близькими до ідей православної громадськості⁹³. Дуже цікавим поєднанням жіночого руху, православного дискурсу та революційної тематики є праця Е. Люлевої «Свободная женщина и христианство». Зокрема вона протиставляла відношення до жінки Христа та апостола Павла: «Христос завжди дивився на жінку як на вільну, незалежну і цілком самотійну особистість, яка володіє всіма правами і здібностями для досягнення духовної досконалості і пізнання вищої істини»⁹⁴, «приписи Павла якнайкраще відповідали моральному рівню суспільства, і тому їх охоче прийняли за керівництво, перетворили на непорушний закон. Звичне рабство жінки, свавілля чоловіка, отримали нове авторитетне підтвердження»⁹⁵. Особливо її обурювали приписи про положення жінки в родині⁹⁶: «шлюб, заснований на засадах залякування і свавілля, неможливо визнати християнським, як це робить Церква, проголошуючи під час вінчання безправ'я жінки в сім'ї, що вважається священним обов'язком дружини сліпо коритися волі чоловіка»⁹⁷ та церкві: «жінка зустрічала в церкві тільки недоброзичливість і

⁹¹ Дубакин Д. Н. О влиянии Византии на семейный быт русского общества. Христианское чтение. 1881. № 3-4. Він же Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления «Домостроя». СПб., 1880., 190 с. Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство. М., 1914.

⁹² Матханова Н. П. Отношение к религии одной из участниц народнического движения // Общественное сознание населения России по отечественным нарративным источникам XVI-XX вв. Новосибирск, 2006. С. 129-137.

⁹³ Юкина И. И. История женщин России: женское движение и феминизм. 1850-1920-е гг. Материалы к библиографии. СПб., 2003; с 166-167

⁹⁴ Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». М., 1906., С 7

⁹⁵ Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». С 12

⁹⁶ Послання до Єфесян 5, 13.24 URL: <https://www.skazkin.ru/bible/?book=efes&page=5> (дата звернення: 15.03.2023)

⁹⁷ Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». С 16

приховане презирство і ніколи не могла розраховувати на її підтримку і захист»⁹⁸.

Однак паралельно авторка впевнена у тому, що ці положення не відповідають вченню Христа: «Жінка не тільки може, а й повинна відстоювати свою самостійність і свободу, її обов'язок перед Богом і людьми зірвати з себе ті ланцюги, що їх наклало на неї лицемірство законників. Наполегливо домагайтеся незалежності, яка належить Вам по праву і заборона у нас грубим насильством»⁹⁹.

Поруч із закликами боротися за рівноправ'я вона ставить важливе релігійне питання: чи є приписи апостольських послань стосовно жінки прямим продовженням євангельської традиції або ж в них знайшла відображення іудейська традиція розуміння положення жінки.

Сучасна дослідниця Андреа Аппель вважає, що джерела дозволяють говорити про існування в апостольський період двох різних традицій ставлення до жінки. З одного боку, традиція антична, де існують протиставлення (сильний – слабкий, поза – всередині, виховувати – годувати), і жінка в цій системі виявляється на слабкій половині, а з іншого – народна християнська, для якої жінки є зразком християнського самозречення і аскетизму, а їм протистоять гонителі та переслідувачі: чоловіки, обручники, отці. Ранньохристиянські тексти відображають обидві ці традиції¹⁰⁰.

Прикладом наслідування першої є патріархальна інтерпретація міфу про гріхопадіння та виведення поза контекст суспільних дискусій міфу про Богоматір із супутнім застосуванням послань: «У жінці - початок гріха, і через неї всі ми пізнаємо смерть»; «Не Адам спокусився, але жінка, спокушаючись, переступила дозволене»¹⁰¹. Для другої характерно врахування того факту, що жінка була важливою складовою усіх ключових подій сюжету Євангелія: перше диво, яке здійснює Ісус у Кані Галілейській робиться на прохання його матері,

⁹⁸ Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». С 22

⁹⁹ Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». С 26

¹⁰⁰ Appel A. Möglichkeiten und Grenzen für ein Amt der Frau in fröhlchristlichen Gemeinden am Beispiel der Pastoralbriefe und der Thekla-Akten // Frauen in der Geschichte VII. Interdisziplinäre Studien zur Geschichte der Frauen im Frühmittelalter. Schwann, Dflsseldorf, 1986. P. 244–256.

¹⁰¹ Кураев А., диакон. Жінщина в церкві: Беседи с богословом. М.: Ексмо: Яуза, 2004. 120 с.

першим, кому Ісус визнається в тому, що він – Христос, є також жінка. Особливу роль відіграє в євангельських подіях врятована Ісусом Марія Магдалина тощо¹⁰².

В умовах масового розпаду селянських та міських общин після реформ Олександра II можна спостерігати зростаючу динаміку жіночого общинного руху, що мав наслідки у вигляді фемінізації чернецтва. Серед причин цього явища називають зміни соціально-економічного положення жінки в результаті відміни кріпосного права¹⁰³, загальні гендерні процеси та зміну статусу жінки в родині¹⁰⁴, поширення європейського типу шлюбу та прагнення отримати освіту та кар'єру тощо.

Жінки проявляли релігійну активність та загалом вирішували власні соціальні та економічні проблеми шляхом створення общин, що ставали осередком активної соціальної діяльності. При них знаходилися притулки для дітей та літніх людей, іноді школи, аптеки. Митрополит Євлогій писав: «Навколо монастирів виникали притулки, школи, лікарні... Сестри поширювали свою діяльність і за межі цих установ, ходили по селах – до породіль, до хворих, до стареньких, ховали безрідних, надавали найрізноманітнішу допомогу місцевому населенню.»¹⁰⁵. Основною відмінністю від монастирів було активне служіння «миру» та надзвичайно широкий спектр соціальної діяльності, до якої не всі ставились прихильно. Митрополит Євлогій Георгієвський писав у своєму життєписі: «деякі єпископи дивилися на наші холмські монастирі косо. «Школи, притулки, лікарні... - до чого тут чернецтво?» - говорили вони»¹⁰⁶.

Саме тут постає питання відновлення статусу дияконіс, що стане важливою складовою внутрішньо-церковного дискурсу¹⁰⁷. Зокрема ігуменья Катерина писала: «Грози подій, що насунулися на Росію, змушують мене невідкладно

¹⁰² Ворошилова О. Н. Образ женщины в религиях: Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т. 23. С. 33–37

¹⁰³ Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX века: Монашество и монастыри в России: XI–XX века: Исторические очерки. М.: Вербум, 2002. 319 с. Смолич И.К. Русское монашество (988–1917). Приложение к «Истории Русской Церкви. М.: Церк.- науч. центр «Православная энциклопедия», 1997. 606 с.

¹⁰⁴ Емченко Е.Б. Женщина в Православии: церковное право и российская практика. М.: Кучково поле, 2011. 704 с.

¹⁰⁵ Евлогий Георгиевский. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита. М., 1994. С. 108

¹⁰⁶ Евлогий Георгиевский. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита. С. 108

¹⁰⁷ Ильинский В. Благотворительность в России. СПб., 1908 (бесплатное приложение к журналу «Луч света»). Санкт-Петербург : тип. Имп. Человеколюбив. о-ва, 1908. 32 с.

клопотатися про відновлення звання дияконіс. Я глибоко переконана, що, незважаючи на суворі не менш чернечі обітниці, яких вимагають від дияконіси, безліч дівчат і вдовиць відгукнеться на заклик до нового діяльного служіння Церкві та вітчизні»¹⁰⁸.

Вона вважала, дияконіси стануть важливою частиною суспільства та сприятимуть збільшенню кількості освічених жінок в монастирях: «нечисельні інтелігентки, що потрапляють з якихось особливих причин у монастир, абсолютно втрачені для просвіти суспільства: невідповідні до цього, вони рішуче ніякого впливу на світ не мають»¹⁰⁹. Вона прагнула, аби її монастир став училищем для дияконіс.

Нове покоління жінок-черниць відрізнялося від колишніх високою освіченістю, деякі з видатних черниць-подвижниць не тільки здобули, але й були церковними письменницями. Наприклад, ігуменія Таїсія була автором чималої кількості духовних творів і мемуарів: «Письма игумении Таисии к новоначальной инокине о главнейших обязанностях иноческой жизни», «Акафист святому праведному Симеону Богоприимцу», «Беседы с праведным Иоанном Кронштадтским», «Духовные стихотворения игумении Таисии (Солоповой)» тощо. В мемуарах містяться особливі рідкісні свідчення про внутрішнє життя монастиря, вона ж зазначає, що чернечі жінки керувалися двома засадами: «народним благочестям та аскетичною традицією»¹¹⁰.

Особливу категорію жінок в церковному житті складали жінки та дочки духовенства, оскільки цей стан вважався найосвіченішим (до 1904 р. вищу та середню спеціальну освіту мали 64% духовенства¹¹¹), то важливою складовою

¹⁰⁸ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹⁰⁹ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹¹⁰ Чижова М. «Игумения всяя Руси». Памяти игумении Таисии (Солоповой). URL: <https://pravoslavie.ru/109887.html> (дата звернення: 15.03.2023) Мальцев М.Г. Жизнеописание игумении Леушинского монастыря Таисии (Солоповой). СПб.: ИПК «Бионт», 2016. 760 с Таисия (Солопова), игум. Собрание сочинений: в 3 т. СПб.: Общество памяти игумении Таисии, 2017.

¹¹¹ Мионов Б. Н. Социальная история России. Т. 1. СПб., 2000. С. 104.

виховання дітей було надання освіти. Початкову освіту діти священників отримували в домашніх умовах від батька і тривалий час для дівчат цей етап залишався єдиним¹¹².

Ситуація змінилася із появою єпархіальних училищ для дівчат духовного звання, однією з причин появи нових освітніх стратегій у родині духовенства можна назвати проникнення ідей емансипації до суспільства Російської імперії¹¹³. Крім того уряд та Священний Синод вважали, що освічені жінки зможуть позитивно впливати на селян та на їх ставлення до пастиря, а отже й взмозі підняти авторитет духовенства¹¹⁴.

Спершу перед навчальними закладами стояло завдання підготувати освічених дружин для духовенства, виховати справжніх християнок, які б допомагали чоловікам із парафіяльними справами, гідно виховували власних дітей та відмінно вели домашнє господарство, а пізніше жіночі духовні училища стали вирішувати проблему надання жінкам можливостей до самостійного існування.

Перше училище було відкрито у 1843 р. в Царському Селі. Основною задачею було виховати гідних дружин церковнослужителів та матерів, що будуть виховувати дітей в правилах традиційного благочестя¹¹⁵. В період Великих реформ в імперії спостерігається активне зростання кількості жіночих духовних учбових закладів. За звітом 1867 р. така діяльність пояснюється так: «користі освіти, одержуваної в жіночих духовно-навчальних закладах, які при скромних економічних і навчально-виховних силах з гідністю виконують своє покликання, все більше і більше привертають до цих училищ симпатії духовенства,

¹¹² Захарченко Є. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX - початку XX ст. Х. 2015 с.

¹¹³ Захарченко Є. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX - початку XX ст. с. 125

¹¹⁴ Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія / С.В. Нижнікова; Науковий редактор Л. Ю. Посохова. Х.: Майдан, 2018. С. 29

¹¹⁵ Об училищах для девиц духовного звания. Чтения в императорском обществе Истории и древностей российских при Московском университете. 1866. Кн. 1. С. 172.

вкорінюючи в ньому переконання в їхній необхідності та доброчинності для духовного стану»¹¹⁶.

Заклади сильно відрізнялися навчальною програмою. Одні робили акцент на вихованні, інші – на грамотності «для всілякого вкорінення істинної християнської просвіти». Проте мета була одна: «дати притулок і їжу безпомічним сиротам-дівицям місцевого духовенства і водночас дати їм пристойне виховання й освіту, що відповідають їхньому майбутньому призначенню - бути гідними подружжям священнослужителів. За статутом 1868 р., єпархіалки вивчали Закон Божий, російську мову, теорію словесності, російську і всесвітню історію та географію, математичні дисципліни, фізику, чистописання, педагогіку, церковний спів та церковнослов'янську мову¹¹⁷. Тобто вихованки здобували різноманітні знання загальноосвітнього характеру без особливого заглиблення у богословські дисципліни¹¹⁸.

Проте варто зазначити, що в єпархіальних училищах багато уваги приділяли молитвам, читанню Слова Божого, причащанню Святих Таїнств. Обов'язковим елементом виховання було відвідування церкви та участь у церковному хорі. Єпархіалки дотримувалися постів, сповідалися і причащалися Святих Таїнств двічі на рік¹¹⁹. Адже духовно-моральне виховання на засадах православної віри було однією з основних освітніх стратегій для жінок в Російській імперії XIX – початку XX ст.¹²⁰.

Дуже важливі зміни до програми училищ вніс обер-прокурор Д. А. Толстой, який вніс педагогіку до переліку дисциплін: «особи жіночої статі духовного звання... з успіхом працюють і на терені початкової народної освіти. Інтереси цього останнього змушують бажати, щоб настільки корисна діяльність не тільки

¹¹⁶ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹¹⁷ Полное собрание законов Российской империи. URL https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення 23.03.2023)

¹¹⁸ Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)2018. С. 47

¹¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. URL https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернення 23.03.2023).

¹²⁰ Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.)2018. С. 47

була продовжена, а й набула з часом ширшого розвитку»¹²¹. З 1868 р. випускниці мали право отримати звання домашніх вчительок¹²².

Проте так звані єпархіалки не залишалися освіченими вдома, вони розпочали активну діяльність в країні: прагнули отримати вищу освіту, викладали в земських та церковно-приходських школах, брали участь в народницькому русі. Зокрема дослідниця Леонт'єва Т. Г. писала: «попівські доньки-єпархіалки заявили про себе у повний голос участю в страйках, вуличних маніфестаціях»¹²³. Частина дівчат свідомо відмовлялися від ролі матушки, адже розуміли що: «одруження з кандидатом на священство означало для них відмову від світського та інтелігентного товариства, від невинних розваг і веселощів, альтернативою яких мало стати занурення в господарські справи й сімейні турботи»¹²⁴.

Цю думку було розвинуто на сторінках «Духовного вестника»¹²⁵, де сільська освічена матушка, ділилася своїм розчаруванням у житті, яке не відповідало її очікуванням світлого майбутнього в училищі. Вона зазначала, що матушки з обмеженим світоглядом набагато щасливіші за освічених та більш віддані своєму призначенню. Водночас соціальний статус матушок диктував їм особливий стиль поведінки: праця й молитва, турбота про чоловіка й дітей посилювали покірність долі, часто надавали їх вірі відтінок фанатизму¹²⁶.

У 80-ті рр. XIX ст. мали місце спроби створення богословських курсів. Протоієрей І. Восторгов, що розробляв устав для курсів вказував на проблему неодружених жінок: «Життя прийняло такий напрямок, що залишає безлічі

¹²¹ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹²² Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹²³ Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной . Женщины. История. Общество ТвГУ. Вып.1. Тверь, 1999. С. 55.

¹²⁴ Захарченко Є. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX - початку XX ст. 2015 с. 114

¹²⁵ Сафронов Н. Ответ на некоторые укоры духовному воспитанию и духовенству. Духовный вестник. 1863. Т. 3. С. 316-348.

¹²⁶ Захарченко Є. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX - початку XX ст. 2015 с. 116

дівчат поза сім'єю та заміжжям... Але монастирі не всім бажані та доступні, та й лад їхній, слід зізнатися, часто такий, що освіченій жінці важко там застосувати свої знання у відповідній праці» та окреслив сфери в яких освічена жінка може бути корисною: «Давно з'явилися й зміцніли такі служіння в житті, що вимагають участі не тільки дівчат, а й заміжніх жінок: вчительки, виховательки, начальниці жіночих училищ усякого роду, - не кажучи вже про сім'ю, де мати, сестра, вихователька повинна тепер, за панування всяких заперечень і всіх видів скепсису, що охоплюють молодь, бути у всеозброєнні богословсько-філософських знань» та зазначав, що невирішена проблема з освітою для жінок, може сприяти активному розвитку та популярності богословських курсів¹²⁷. Проте ця ідея не знайшла підтримки у Священного Синоду.

Розуміючи потенціал залучення жінок до соціальної діяльності церкви актуалізувалося їх участь у православних місіях: «для жіночої місії простір у селянському середовищі надзвичайно великий і потреба в скільки-небудь освіченій, релігійній і сердечній жінці-керівниці надзвичайно велика»¹²⁸. Проте невизначеність зі статусом дияконіс знову ж таки гальмувала розвиток цих процесів.

З сер. XIX ст. в Російській імперії почали з'являтися общини сестер милосердя. Вони як правило, знаходилися під опікою жінок з вищих станів, котрі були знайомі з європейською традицією подібних організацій. В цьому типі діяльності також існувала проблема невизначеності церковного та державного статусу.

Основною діяльністю була соціальна: допомога бідним, хворим, дітям, пораненим тощо. Релігійну складову ми можемо дослідити на прикладі посвяти до «Крестовоздвиженской» общини: «спочатку вона постила і приступила до таїнств потім вислухала свою клятвену обіцянку, зачитану священником, перед яким вона, приклавшись до Євангелія і Хреста, стала на коліна. Ісрей надів їй на

¹²⁷ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹²⁸ О служении женщин в церкви //Церковный вестник. 1908. 24 апреля. № 17. С. 497–498

шию позолочений срібний хрест на блакитній стрічці. На лицьовому боці хреста стояв напис: «Ти єси, Боже, фортеця моя!», а на зворотному: «Візьміть його Моє на собі»¹²⁹. Проте говорити про подібну складову для усіх общин ми не можемо.

Священослужитель А. В. Гумілевський зазначав, що ідея сестер милосердя не прижилася в імперії: «Поставши в очах народу не з церковним характером, не в народній формі одягу, вони не справили жодного впливу на зміну народного погляду на християнське милосердя» та вважав необхідним створення форми служіння «що обіймала б собою релігійне життя християнського милосердя, та водночас була б освячена Церквою як установа душевно-рятівна. Подібна установа була в древній Церкві одна: дияконіси»¹³⁰.

Таким чином, ідея відновлення дияконіс виникала у різних галузях церковного життя: у місії, на парафії, у жіночих монастирях та громадах, у сфері освіти. Всюди була потрібна діяльна участь жінки, сучасники гостро відчували, що традиційне чернецтво вже не могло задовольнити тих запитів, які пред'являло суспільство до цього служіння. Проте чин дияконіс так і не було відновлено.

Суспільство Російської імперії, що переживало період руйнації звичного стилю життя, поряд із напливом нових морально-етичних та філософських ідей проходило через етап поступової зміни морально-суспільних норм, переконань та ідеалів. В різних станах зазначений процес відбувався з різною швидкістю та різною метою, проте в проаналізованих особистих джерелах велика кількість авторів пише про зміну жіночої свідомості в сфері жіночності, визначення свого призначення, стилю життя, гендерних стереотипів та власне самоідентифікації, що є дуже важливим в дослідженні жіночого руху.

В кінці XIX ст. в Російській імперії спільною рисою для селянських родин була безумовна влада домогосподаря-батька-патріарха. Члени сім'ї залишалися повністю безправними у майнових відносинах¹³¹. Утвердженням християнських

¹²⁹ Постернак А. В. Очерки по истории общин сестер милосердия. 2001. С. 88.

¹³⁰ Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-grossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)

¹³¹ Мартыненко Н.К. Традиции гендерных ролей в российском обществе. Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. 2015. С. 6

понять про місце та роль жінки в сім'ї та суспільстві служило поняття «доброї дружини», що являло собою знаряддя виховання богобоязливості та законослухняності, а також закріплення традиційної структури сім'ї та станової системи.

В моральному сенсі жінка займала дві позиції: «дитини» про яку потрібно піклуватися, яка не має права голосу та не може відповідати сама за себе та жінки-правої руки чоловіка, яка має вислухати, підтримати, слідкувати за господарством тощо. Ці ролі об'єднуються в ідеал дружини: покірної, тихої, яка в усьому радиться з чоловіком, та виховує дітей у відповідності до морально-етичних засад православ'я, що і є її основним призначенням в соціальній сфері. Паралельно із цим жінка обов'язково має бути працелюбною та не боятися труднощів. Тут народна традиція поєднується із православною – про працю як засіб самовиховання та самоприборкання.

Тобто соціальне вчення християнства залишалося силою, що обширно охоплювала свідомість православних селян імперії та було основним орієнтиром морального розвитку особистості.

Дещо відрізнялося ставлення до жінки в українських родинах та суспільстві загалом. Зокрема в “Описании” І.Георгі можна знайти таку характеристику: «Жінки, здебільшого можуть вважатися красунями, але не зніжені й мають майже чоловічі властивості, що стосується мужності та твердості; бо багато хто з них, у минулі війни, особливо за свою свободу, поряд із чоловіками або братами своїми воювали хоробро проти своїх ворогів ...до того ж вони мають вдачу веселу, відкриту, вільну; працюватимуть більше, ніж чоловіки, але не в поневоленні в чоловіків, а як подруги й помічниці їхні, надаючи належну покору волі чоловіків своїх, набожні й милосердні, господині, гостинні, лагідні й балакучі»¹³².

Особливо яскраво відмінності між російським та українським етносами можна побачити в творі Миколи Костомарова «Чернігівка», де незалежна

¹³² Маслійчук В.. «Українська жінка» та «Українська історіографія» Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії. 87-98, 2012.

українка потрапляє до московської родини в незнайому підневільну позицію. Ідею про особливу окремішність українства в цьому питанні розвивав Павло Чубинський: «Малоруська жінка позитивно стоїть вище за чоловіка у всіх ракурсах. Вона за складних обставин суспільного життя була неодноразово активним членом суспільства...Під час селянських рухів жінки не тільки їм симпатизували, але й діяли...Бували випадки, коли робилися екзекуції над селянами, то жінки ставали попереду чоловіків. Й військовому начальнику доводилося частину загону використовувати, щоб оточити жінок й не допустити їх втручання»¹³³ та Володимир Антонович: «живі образи руської жінки, створені під іншим впливом, які являють повний контраст типу жінки того ж часу в Московській Русі й переконуються, що, говорячи про руську жінку минулих часів, що складає для нас улюблену тему, треба чітко розрізнити її в двох, жили окремо тоді, половинах Росії й не можна міряти жінку південно руську за масштабом московським»¹³⁴. Втім варто відзначити, що дані роботи 19 ст. відзначаються ідеалізацією і підкресленням «окремішності» українського суспільства, чого ми вже не зустрічаємо в сучасних дослідженнях.¹³⁵

Цікавими для дослідження є мемуари жінок з родин інтелігенції XIX ст., де вони детально описують своє дитинство та перший гендерний конфлікт в родині. Зокрема вони відзначають ідеалізацію особистості батька, який значним чином впливав на вибір професії та життєвого шляху. В «академічних» родинах саме батьки займалися питаннями освіти, а матері займалися релігійним вихованням та побутовими питаннями. Традиційними в родині були конфлікти з іншими старшими жінками через нехтування родиною на користь наукової кар'єри¹³⁶, а перші випадки гендерних конфліктів між бажаними та нормативними соціальними ролями відносяться вже до раннього підліткового віку.

¹³³ Чубинский Т. VII, с.354. (Цит. за Сумцов Н. Малорусские пьяницкие песни. – С.279) // Киевская старина. 1886.

¹³⁴ Антонович В.А.. Женщины на окраинах.// Киевская старина. 1883. Т.V. №4. С.873 – 876.

¹³⁵ Маслійчук В.. «Українська жінка» та «Українська історіографія» Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії. 87-98, 2012.

¹³⁶ Пушкирева Н.Л. Смешны ученые девицы? (Проблема стигматизации женщин-ученых и влияние социальных ожиданий на женские жизненные стратегии и стиль жизни). Вопросы истории естествознания и техники. 2017. Т. 38. № 4. С. 756–770.

Також в мемуарах відзначається позиціонування чоловічого образу життя як більш повноцінного, цікавого, це мало прояв навіть у дитячих іграх. Загалом для їх дитинства був характерний образ «шибеника». Одночасно із позитивним сприйняттям чоловічого «стилю життя» жінки все одно ще з раннього дитинства засвоювали гендерні стереотипні установки та вже в зрілому віці усвідомлювали наскільки сильно їх професійних вибір їм суперечить.

Тобто в родинях, де батько займав дещо нетрадиційну роль та активно займався жіночої освітою, значення стереотипів про жіноче призначення в якості господині та матері залишалося надзвичайно великими і навіть вже у дорослому віці жінки проходили через неприємне усвідомлення порушення загальноприйнятих суспільством засад щодо сфери своєї діяльності. Це відбувалося навіть при тому, що вони зростали в оточенні, що не відзначалося особливо високим рівнем релігійності та прихильності традиціям.

Для дослідження більш старшого віку корисними є мемуари жінок з дворянського стану, в них яскраво демонструються складнощі дорослішання жінки та ступінь натиску суспільних норм.

Не дивлячись на популярність ідей емансипації саме серед дворянського стану, в багатьох випадках механізм соціального конструювання гендеру тут відбувався репресивним шляхом: обмеженням доступу до інформації, жорстким контролем за поведінкою та самовираженням, заборонаю на позапублічну комунікацію з представниками протилежної статі, інтеріоризацією уявлень про ганебність тілесного та сексуального, вимогами «суворого утримання», збереженням «дівочої коштовності», розумінням «честі» та «слави» дівчини тощо.

Молодий вік жінки був обмежений чисельними соціальними очікуваннями, від відповідності яким часто залежав її подальший сімейний, соціальний та гендерний статус. Основним змістом цих очікувань була реалізація дівчиною свого призначення – стати матір'ю та дружиною. Причому для оточення дівочтвом юної дворянки не мало цінності, як час її внутрішнього становлення і пошуку себе, формування самооцінки і початку самореалізації.

Дворянкам абсолютно неможливо було уникнути навіюваних стереотипів про життєвий шлях, про свою долю, у вирішенні якої їм відводилася пасивна роль, про ототожнення долі жінки із заміжжям, про «щастя» дівчини, її цноту до шлюбу, про призначення у вигляді дітонародження тощо.

Внутрішня самооцінка часто визначалася зовнішніми вимогами та реалізацією зовнішніх очікувань. Спостерігається явна суперечність між орієнтацією дівчини на заміжжя і дітонародження і, поряд із цим, блокуванням усвідомлення нею власної тілесності та сексуальності.

Тим самим закладалися підвалини утримання дівчини в підлеглій позиції, гендерного контракту, за якого зберігалися орієнтація дворянок на здобуття переважно мінімуму освіти, відсутність професійної реалізації, маргіналізація жінок, які займаються позасімейною діяльністю, засудження дошлюбних зв'язків, відтворення традиційної моделі сімейно-шлюбних стосунків із старшинством і верховенством, аж до "деспотизму", чоловіка.

Однак для частини дворянок ці ж чинники за певних обставин ставали підґрунтям пошуку власної ідентичності, пошуку себе в новій якості, самостійного вироблення "вдалішої", на їхній погляд, життєвої стратегії¹³⁷. Також в ХІХ ст. сильно змінився концепт «зрілості» дівчини. Відтепер процес дорослішання для багатьох виражався не в перетворенні на соціально-схвальну наречену, а в отриманні високого рівня освіти, професійної придатності та фінансової незалежності: «Моя заповітна мрія здійснювалася: я отримала роботу! Я відчувала, що вийшла на нову дорогу, можу заробляти своєю працею гроші, стаю незалежною, а ідея незалежності для мене, дівчини шістдесятих років, була найдорожчою ідеєю»¹³⁸.

Специфічною була ситуація у жінок, що мешкали в містах та було активно включені у ринкові відносини, адже роль жінок у суспільному і культурному житті міста була традиційно великою. Мешканки столичних міст істотно

¹³⁷ Белова А. В. Девичество российской дворянки XVIII — середины XIX века: телесность, сексуальность, гендерная идентичность. Женщина в российском обществе. №4. 2006. С.5

¹³⁸ Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт. Вестник РУДН. Сер.: Социология. 2005. № 1. С. 14

відрізнялися від провінціалок, які жили в умовах збереження патріархальних традицій, жорстко регламентованих норм поведінки. Однак все одно гендерний стереотип дореволюційного періоду передбачав в якості позитивних зразків сильного домінуючого чоловіка і слабку, залежну, пасивну жінку. Чоловік, не здатний підпорядкувати жінку, сприймався як неспроможний у соціальній взаємодії. Жіночність ідентифікувалася насамперед зі статусом домашньої робітниці¹³⁹.

У 60-ті роки XIX ст. у зв'язку зі змінами в суспільному житті Російської імперії, змінюється і вигляд жінки, а відтак змінюється поняття про жіночність. Література другої половини XIX ст. дає різноликий портрет жінки. На сторінках прози зображуються жінки, які активно вступають у «чоловічий світ», ідентифікують себе за чоловічою моделлю як на діяльнісному рівні, так і в морально-етичному плані: створюють майстерні, займаються підприємництвом, просвітительською діяльністю, «ходять в народ», п'ють «бочками пороховими шампанське», палять «пахітоски», не цінують сімейні традиції, ведуть доволі фривольний спосіб життя, гідний усілякого осуду тощо¹⁴⁰.

В цей період сформувався новий соціокультурний конструкт жіночності, де насамперед важливим є «підприємницьке начало», що пов'язане з революційно-демократичними тенденціями, а прихильники традиційних поглядів пов'язують місце і роль жінки із іншими орієнтирами. Їхні уявлення про жіночність виражаються у невідривності від домашнього вогнища, з репродуктивністю, відданістю сім'ї та чоловікові, саме ці складові жіночності домінують у їхніх творах 1860 – 1870-х років¹⁴¹.

Дуже цікавою є певна «типологізація» жінок в описуваний період. Зокрема Ю. М. Лотман писав про жінок в описуваний період: «жіночий характер у ті роки, як ніколи, формувався літературою. Особливо важливо... що... жінка

¹³⁹ Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт. Вестник РУДН. Сер.: Социология. 2005. № 1. С. 70

¹⁴⁰ Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт С. 73

¹⁴¹ Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт. 2005. С. 75

постійно й активно засвоювала ролі, які відводили їй поеми й романи»¹⁴². Так сформувалися три основні жіночі «ролі», які лягли в основу ідеалів та реальних жіночих біографій. Перший тип – образ янгола, люблячої жінки в ролі матері, дружини, господині, образ якої характеризується покірністю, ніжністю, співчуттям та материнським захистом. Другий – жінка героїчного типу: активна, самостійна, прагне самореалізуватися поза сімейно-домашнім колом, в публічній сфері, прагне проявляти лідерські якості. Третій – демонічна жінка, яка об'єднує в собі образ прекрасної дами, музи, ідеалу жіночності та «рокової жінки».

Прагнення жінок вийти з рамок традиційної ролі матері та дружини неминуче спричинило трансформацію інституту сім'ї. Ідеальний шлюб розглядається у середовищі «нових людей» як ідейний союз, заснований на загальних переконаннях, повазі та прагненні до суспільної діяльності. З'являються нові форми шлюбу – фіктивний, вільний, сімейно-шлюбні зв'язки стають нестійкими. Багато жінок залишаються самотніми – хтось за своєю волею, а хтось зі збігом життєвих обставин¹⁴³. У суспільстві формується шар самотніх жінок, які жили своєю працею. Так, Є. Н. Водовозова у своїх спогадах пише: «почалася шалена гонитва за заробітком: шукали уроків, вступали на службу на телеграф, складальницями друкарень, у палітурні майстерні, ставали продавчинями в книжкових та інших магазинах, перекладачками, акушерками, фельдшерками, переписувачками, стенографістками»¹⁴⁴.

Трансформації в соціальній, традиційній та професійній сферах жіночого світу змінювали зразки жіночої гендерної поведінки, створюючи нові форми гендерної ідентичності. У процесі зміни гендерної ролі переглядаються і наново формуються такі аспекти, як ієрархія чоловічого та жіночого, соціально-психологічні моделі жіночого та мужнього, призначення та професійні ролі чоловіка та жінки, сексуальні ідеали та орієнтації. Трансформації в гендерній

¹⁴² Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. (XVIII-начало XIX века). Санкт-Петербург. «Искусство -СПБ». 1994. С. 64

¹⁴³ Хлопонина О. О. Женский мир в русской культуре рубежа XIX–XX вв.: типологические характеристики и художественная репрезентация. Вестник Вятского государственного университета. 2014 С. 19-24

¹⁴⁴ Водовозова Е. Н. На заре жизни. Мемуарные очерки и портреты. М.: Худож. лит., 1987. С. 175

поведінці відбувалися поступово, їхній первісний загальний зміст М. В. Рабжаєва визначає як «опрощення», пов'язане «з відмовою від образу жінки-леді, що демонструє жіночність як м'якість, покірність, орієнтацію на традиційні цінності шлюбу»¹⁴⁵.

Пошук нової себе не завжди проходив безпроблемно. Тип жінки-нігілістки, втративши свою ідеологічну актуальність, зберіг в культурі XIX ст. важливу складову: заперечення тілесної краси, витончених манер, стирання гендерних меж в зовнішньому вигляді тощо. У пошуках нового ідеалу жінки часто заходили на «чоловічу територію» та могли змінюватися з освічених та забезпечених громадянок на самотніх жінок, що проходили через бідність, втрату родинних зв'язків, соціального захисту тощо¹⁴⁶.

Рухливість і нестійкість соціокультурного середовища, розширення комунікативної сфери, вихід жінки в публічний простір істотно вплинули на трансформацію жіночого світу. Тип традиційної жінки з функціями дружини, матері, господині переосмислюється і відходить на другий план, актуалізується вищезгаданий тип жінки-героїні, що сама вирішує свою проблеми та приймає рішення і приносить користь суспільству: «формується новий соціокультурний конструкт жіночності, де насамперед вимагається діяльнісне начало»¹⁴⁷. Серед прикладів таких жінок можна назвати сестер Фігнер, М.Башкірцеву, М.Тєнішеву, П.Уварову, С.Ковалевську, сестер Цвєтаєвих тощо.

Тип рокової жінки у високому сенсі зміщується від морального ідеалу натхненності і жертвності романтизму до реальних дам, що самостійно реалізовувалися та надихали чоловіків (З.Гіппіус, Л.Мєндєлєєва, О. Глєбова-Судєйкіна)¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Рабжаева М. В. Женская эмансипация в России: эксперименты по гендерному конструированию. Российские женщины и европейская культура: материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения / сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. СПб.: Санкт-Петербург. филос. о-во, 2001. С. 27.

¹⁴⁶ Маркова О. Ю. Гендерные измерения современного общества. Отчуждение человека в перспективе глобализации мира: сб. ст. Вып. I / под ред. Б. В. Маркова, Ю. Н. Солонина, В. В. Парцвания. СПб.: Петрополис, 2001. С. 237.

¹⁴⁷ Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт. 2005. С. 71.

¹⁴⁸ Хлопонина О. О. Женский мир в русской культуре рубежа XIX–XX вв.: типологические характеристики и художественная репрезентация. Вестник Вятского государственного университета. 2014 С. 19-24

Класична гендерна модель поступається місцем некласичній. «Жінка в традиційній культурній парадигмі ототожнюється винятково з тілом і його функціями - дітородними або сексуальними. Єдина форма духовного життя жінки – любов, яка визначається як турбота і виявляється у формі обслуговування своїх близьких, а єдино важлива сфера діяльності – сім'я»¹⁴⁹ в некласичній моделі статі вже не зумовлені, а формуються в результаті соціальної практики, чоловіче і жіноче розглядається не в жорсткій опозиції, а є взаємодоповнюючі складові один одного. Філософи і поети Срібного віку якраз в цій дихотомії і шукатимуть реалізацію первинного ідеалу – злиття статей, гармонії чоловічого і жіночого¹⁵⁰.

Водночас етап заперечення жіночності змінюється періодом формування нового соціального стану жінки, яка навчається і працює, активізується пошук нових ефектних і привабливих форм зовнішнього вигляду. Стиль життя, що змінився, розширення можливостей прояву себе як особистості творчої поступово призводять до появи типу жінки, яка, не заперечуючи і не пригнічуючи своє жіноче начало, вільніше проявляла себе в житті, відстоювала свої права, інтереси і переконання. Водночас в елітарній культурі, зокрема в образотворчому мистецтві, ми спостерігаємо повернення до традиційного жіночого образу як візуального втілення материнства (у низці робіт Н. Гончарової, О. Розанової, А. Лентулова, К. Петрова-Водкіна)¹⁵¹.

Таким чином, трансформація соціокультурних орієнтирів, активна участь жінок у суспільному житті, їхня діяльність у публічному просторі та професійно-кар'єрній сфері зумовили значні зміни в культурі жіночого світу. На зміну становим (аристократка, селянка, матушка) та соціально-сімейним (мати, дружина, дочка) характеристикам, які раніше визначали становище жінки,

¹⁴⁹ Трофимова, Е. И. Вопросы терминологии в гендерных исследованиях / Е. И. Трофимова // Современные проблемы подготовки специалистов по социальной работе и социальной педагогике : материалы Междунар. третьей науч.-практ. конф., 27-28 марта 2003 г., г. Екатеринбург. Вып. 1 / Рос. гос. проф.-пед. ун-т. - Екатеринбург : Издательство РГППУ, 2003. - С. 96

¹⁵⁰ Хлопонина О. О. Женский мир в русской культуре рубежа XIX–XX вв.: типологические характеристики и художественная репрезентации. 2014. с 22

¹⁵¹ Хлопонина О. О. Женский мир в русской культуре рубежа XIX–XX вв.: типологические характеристики и художественная репрезентации. 2014. с 22

поступово приходять характеристики соціально-рольової репрезентації в суспільстві, професійні навички та рівень освіти. Зміна жіночої парадигми, своєю чергою, тісно пов'язана зі зміною зразків гендерної поведінки. Жіночі типи, зберігаючи базові характеристики, перебувають у тонкій взаємодії зі світом, що змінюється, набувають функцій і якостей, які відповідають потребам даного суспільства. Проте водночас релігійні ідеали жінки продовжують відігравати важливу роль у вихованні жінок та формуванні їх поглядів. Прямі посилення на релігійні тексти та православ'я в цьому контексті зустрічаються рідко, адже скоріш за все ці засади вже вкоренилися на рівні звичаїв та традиційного ладу, проте їх вплив не зменшився кардинально незважаючи на кризові явища в церковному та політичному житті Російській імперії другої пол. XIX – поч. XXст..

Можемо зробити висновок, що загальна державно-церковна система в Російській імперії у другій половині XIX століття було досить нестабільною та знаходилася, певною мірою, в кризовому стані, що формувало сприятливе підґрунтя для активного розвитку ідей емансипації та жіночого руху загалом. Проте церква продовжувала впливати на ту частину населення, що довгий час залишалася безмовною та пасивною – жінок. Це відбувалося як напрямую, шляхом залучення жінок до духовної діяльності, проте все ще не на достатньому для обох сторін рівні, так і опосередковано, шляхом сформованих суспільних норм та обмежень, що значним чином впливали на жінок різного віку та визначали їх подальший шлях. Порушення цих засад призводило як до становлення самостійної особистості жінки так і до її руйнації в умовах поширеного протистояння абсолютно новому типу жінки.

Тож перші осередки жіночого руху не могли бути позбавленими впливу вищезазначених чинників і не заявляли про свою релігійну позицію та радикальну направленість.

РОЗДІЛ 2.

Значення релігії на початковому етапі російського жіночого руху (1859- 1905 рр.)

2.1 Перші активістки жіночого руху в Російській імперії: їх ставлення до релігії

Говорячи про релігійні переконання перших активісток жіночого руху в Російській імперії, перш за все ми маємо згадати життєвий шлях та ідейну боротьбу жінок, що стояли біля витоків російського жіночого руху, а саме, - М. В. Трубнікову, А. П. Філософову, та Н. В. Стасову.

М. В. Трубнікова була представницею демократичної інтелігенції та протягом усього життя не підтримувала традиційну для Російської Православної церкви у XIX ст. думку щодо призначення жінки. Вона не критикує Біблію або ж релігію загалом, скоріш вона виходила з понять раціональності та певної справедливості. Ще з дитинства вона навчалася на рівні зі своїми братами, а її заміжнє життя було нерозривно пов'язане із бесідами про свободу, рівність, братерство, а постійними її гостями були Чернишевський, Михайлов та брати Серно-Соловйовичі¹⁵².

В Петербурзі Марія Трубнікова яскраво демонструвала свою позицію та почала боротьбу з упередженим ставленням до жінок. Вона та її прибічниці пересувалися по місту без лакеїв, почали коротко стригти волосся, шити незвичні плаття та носити брюки. З сестрою вже в 1861 р. вона працювала у газеті чоловіка, що підтримувала ліберальні настрої та, де друкувалися статті на користі жіночої емансипації та загальної освіти. Зокрема матеріали М.С. Лєскова, Н.О. Лухманової,¹⁵³.

В той же час вона не покидала своїх обов'язків з виховання дочок, котрих також привчала до брючних костюмів, спортивних ігор, залучала до серйозної літератури та розповідала про соціальний устрій суспільства. Передавала їм своє

¹⁵²Павлюченко Э.А Женщины в русском освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. М.: Мысль, 1988. С. 100

¹⁵³Биржевые ведомости. Русская периодическая печать (1702—1894): Под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черпакова. М. : Гос. изд-во политической литературы, 1959. 835 с.,

розуміння жіночого життя – отримати професію та вміти самостійно заробляти на своє життя. Подружнє життя Трубнікових завершилося розлученням, через перепони її філантропічній діяльності, що чинив чоловік¹⁵⁴.

Отже, виходячи з короткого огляду на її біографію ми можемо точно зазначити, що релігійні канони не були векторами її життя. Вона розвивалася всупереч багатьом суспільним та церковним уявленням про жінку, проте, беручи до уваги, той факт, що її діяльність зовсім не була радикальною та навіть не була направлена на отримання політичних прав, то ми не можемо відстежити і антирелігійну позицію.

Перейдемо до наступної активістки – Н. В. Стасової. Надія виросла в родині майбутніх суспільних активістів та ще з дитинства була обуреною відмінностями між своєю освітою та тою, що отримували брати. За спогадами брата Володимира: «вважала гіркою образою для себе і кровною несправедливістю, що братів виховують і вчать зовсім інакше, ніж її, і думала, що вона теж могла б усьому навчитися, чому вчаться брати, дізнатися все те, що вони знають»¹⁵⁵.

В сестрах Стасових поступово прокидалася жага до серйозної розумової роботи та читання літератури, що засуджувалося старшими членами родини. На відміну від своїх колег-активісток, Стасова не мала дітей і не була одружена, що дає нам змогу припустити відсутність у неї ідеалу жінки, який пропагувався у релігії. Стасова писала: «Для мене зникла чарівність сім'ї своєї власної. Я відчула любов до всесвітньої родини. Це стало моєю справою, я з нею і помру»: – писала вона¹⁵⁶. Особливо важливим для неї був саморозвиток: лекції в університеті Костомарова та інших професорів, книги, зустрічі із інтелігенцією, суспільна робота стали її життям.

Н. В. Стасова пережила власну любовну драму, втратила близького члена родини, проте віднайшла своє призначення у розвитку жіночого руху, а не в

¹⁵⁴Павлюченко Э.А Женщины в русском освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. М.: Мысль, 1988. С. 104

¹⁵⁵Стасов В. Надежда Васильевна Стасова. СПб., 1899. СПб.: Типография М. Меркушева, 1899. С. 171.

¹⁵⁶Павлюченко Э.А Женщины в русском освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. М.: Мысль, 1988. С. 116

сімейному добробуті. Проте ми можемо сказати, що релігія відігравала усе ж таки важливе місце, оскільки велику частину в її діяльності займали недільні школи та притулок «Кающихся Магдалин», загалом її близьке оточення та родина були досить релігійними. Зокрема про її соратницю та подругу Євгенію Конрадi писали: «у релігійному відношенні вона ніколи не йшла проти самої віри, але страшенно обурювалася, коли бачила, що віра наша проявляється, а часто й обмежується, тільки зовнішнім ідолопоклонством»¹⁵⁷. Тобто оточення Стасової критично ставилося до оточуючого релігійного життя, а отже і ідеалу жінки в ньому.

Щодо біографії А. П. Філософової, то її історія життя значно відрізняється від подруг-активісток. А. І. Бенуа писав про неї: «була по істині знаменитою на всю Росію дамою, і ім'я її користувалося надзвичайною популярністю - особливо серед передової інтелігенції»¹⁵⁸. Її міцне суспільне становище дозволяло їй діяти більш радикально, тож для неї були звичними і зустрічі з неоднозначними особистостями і відкрита критика влади, за що вона була пізніше вислана¹⁵⁹.

Не дивлячись на щасливий багатодітний шлюб, вона зазначала, що «Перш за дружину, матір і сім'янинку - я, людина і громадянка, люблю свою вітчизну і хворію її болями»¹⁶⁰. Тиркова А. В. писала про неї: «за швидкою, рухливою вразливістю, таїлася в цьому розумному серці відданість раз і назавжди сприйнятим ідеям рівноправності та релігії»¹⁶¹. І в цілому протягом усього життя Філософової її відзначали як досить релігійну людину. Перш за все на це вплинули основи її виховання, побудовані на церковних засадах та підкріплені «надрелігійним батьком»: «У другу половину життя, коли релігія стала для нього головним сенсом і головним обов'язком, його не мало обтяжувало отруєне джерело сімейного добробуту»¹⁶².

¹⁵⁷Стасов В. Надежда Васильевна Стасова. СПб., 1899. С. 171.

¹⁵⁸Павлюченко Э.А Женщины в русаком освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. М.: Мысль, 1988. С. 140.

¹⁵⁹Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб Алетейя, 2007. 544 с.

¹⁶⁰Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. СПб. 2007. 544 с.

¹⁶¹Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. СПб. 2007. С. 159

¹⁶²Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. СПб. 2007. С. 162

Пізніше у шлюбі з Д. Н. Філософовим погляди Анни підтримувались і чоловіком: «Але він сам вважав себе людиною релігійною, можливо, вважаючи, що до цього його зобов'язує звання дворянина», хоча і з деякими нюансами, зокрема він не вважав церковні обряди своїм обов'язком. Тобто його релігійність була досить відмінна від типового обрядового благочестя.

Тиркова також зазначала, що Філософова зберегла свою особливу та ясну релігійність навіть всупереч хвилі атеїзму, що довго панував у російському провідному суспільстві.

Отже, через більшу кількість джерел про А. П. Філософову ми можемо говорити про її переконання більш впевнено. Та точно визначити, що вона була віруючою людиною, та не вбачала у своїй діяльності жодних протиріч із християнством.

2.2 Результати діяльності представниць жіночого руху в Російській імперії 1860-х–1880-х рр.

Здобутками перших активісток жіночого руху перед усім було створення благодійних, а іноді і дещо політизованих спільнот. Зокрема ми проаналізуємо діяльність недільних шкіл, котрі з'явилися в Російській імперії наприкінці 1950-х років за ініціативи демократичної інтелігенції. Вже в 1862 р. в 50 губерніях функціонувало 274 школи, серед яких 31 жіноча¹⁶³. Критика таких закладів для жінок розпочалася вже в 1860 р., зокрема консервативний журнал «Домашняя беседа» звинуватив одну з шкіл у неповазі до священнослужителя, в нехтуванні релігійною інструкцією та читанні «небезпечної» літератури¹⁶⁴.

Окрім базових складових початкової освіти, таких як читання, писання та арифметика, в недільних школах викладали і Закон Божий. На початку ставленняправлячої верхівки було досить неоднозначним і чим далі, тим більше владу хвилювала ідеологічна складова освіти та антиурядова агітація¹⁶⁵. В січні 1861 р.

¹⁶³Богучарский В. Активное народничество семидесятых годов. М., 1912. С. 153.

¹⁶⁴Stites, Richard. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930. Princeton University Press, 1978. p.54

¹⁶⁵Поздняков А.Н. Воскресные школы в России XIX века как опыт общественно педагогического движения. URL:http://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/03/31/pozdnyakov_an_.pdf (дата звернення 25.11.2022)

вийшла спеціальна постанова, за якою митрополитам обох столиць та обер-прокурору Святішого Синоду належало призначити до кожної школи священника: «який, понад обов'язок викладання закону Божого, спостерігав би разом з училищним начальством і за його сприяння, щоб у школі не допускали нічого протилежного правилам православної віри і моральним засадам»¹⁶⁶.

Однак результату ця постанова не дала і в 1862 р. було видано розпорядження, де зазначалося, що: «люди зловмисні зазіхали в деяких недільних школах розвивати шкідливі вчення, обурливі ідеї, хибні поняття про право власності та безвір'я»¹⁶⁷.

Тобто, хоча недільні школи і не були результатом діяльності виключно представниць жіночого руху, ідеї, що поширювалися в тому числі і ними, вважалися ворожими для церкви та влади. Ще однією причиною чому духовенство не підтримувало ініціативи відкриття недільних шкіл, став той факт, що такі заклади відкривалися у великих містах, де їх розвиток та створення неймовірно захопили міську інтелігенцію, з якою ані церква ані заклади іншого характеру, які вона відкривала, не могли конкурувати. Тому вже у 1864 р. пріоритет з відкриття недільних шкіл було віддано саме єпархіальним архієреям та духовенству. І з роками вплив церкви на ці заклади збільшувався, а разом з тим зростав і об'єм катехізної інформації в них¹⁶⁸.

Перші жіночі організації переважно виконували функцію мобілізації ресурсів у подальші установи та рух загалом. Вони були створені на хвилі загальнодемократичного руху, що охопив Російську імперію у 1860-х-1870-х роках. З огляду на цілі таких організації ми можемо виділити 2 їх різновиди: це ті, що підтримували жінок через їх матеріальні, професійні або інші проблеми та

¹⁶⁶О надзоре за воскресными школами и о назначении в онде священников для преподавания Закона Божия. Постановление по Министерству народного просвещения от 8 января 1861 года. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Издание второе. В 3-х томах. Т. 3. СПб., 1876. С. 649.

¹⁶⁷О пересмотре правил о воскресных школах и о временном закрытии всехсуществующих школ этогогорода. Высочайшееповеление от 10 июня 1862 г.. Журнал Министерства народного просвещения. Часть 114. СПб., 1862. С. 243-244.

¹⁶⁸Козлов К.В. К истории православного внешкольного образования в России во второй половине XIX – начале XX веков: церковныевоскресныешколы// Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика, №13(132). Выпуск 23, 2012. С.134-140.

жіночі утворення, що підтримували та розвивали власну соціальну групу, загально кажучи: жінок, що прагнули змінити своє становище в суспільстві.

Такі організації та новоутворення перш за все мали на меті соціальні перетворення у державі. Проти них виступали представники консервативного напрямку, які також значно активізувалися після поразки декабристів та проведених реформ. В критичних статтях зазначалися як суто біологічні, раціональні недоліки жінки та її позиції так і негативні аспекти жіночого руху з позиції економічних змін в суспільстві. Ці аргументи часто підкріплювалися релігійними нормами. Детальний аналіз суспільної реакції надано в наступному розділі. Проте ми вже можемо зробити висновок про те, що консерватори протиставляли релігію майбутнім можливим соціальним зрушенням, серед яких були і жіночі організації.

Розглядаючи більш конкретно саме мету створення різноманітних організацій представницями жіночого руху, то ми не знаходимо майже жодних апеляцій до релігії, ані в позитивному ані в негативному ключі.

Ситуацію кінця XIX ст. досить влучно описала А. М. Коллонтай: «нові економічні та соціальні відносини в Росії, пов'язані зі звільненням селян, поставили значну частину населення перед необхідністю шукати собі засоби до існування. Поруч із працівником - інтелігентом післяреформений лад став викидати на ринок праці незнайомий досі тип жінки, яка шукає, подібно до свого побратима - чоловіка, роботи, що забезпечує їй хліб насущний»¹⁶⁹. Тож можемо сказати, що представниці жіночого руху виходили скоріш з раціональних причин боротьби за рівність у правах, а не заради руйнування релігійних ідеалів про статус жінки.

Проте варто зазначити, що перші організації відповідно до ідеології їх лідерок, будувалися на базі благодійних товариств. Метою зазначалося: «Допомагати стати на ноги, а не робити з бідних паразитів суспільства,

¹⁶⁹ Коллонтай А.М. Введение к книге «Социальные основы женского вопроса». Избранные статьи и речи. М.: Политиздат, 1972. С. 70

допомагати, не ображаючи в них почуття власної гідності»¹⁷⁰. Тут ми можемо провести певні аналогії з релігійними нормами та ідеалом російської жінки загалом. Зокрема в православній традиції зазначається, що багатство дається Богом, а відповідно необхідно ділитися ним з ближнім¹⁷¹, власне заповідь про любов до ближнього¹⁷², поняття милосердя як такого тощо. Але важливо, що дані благодійні спільноти були побудовані на більш демократичних основах, аніж минулі дворянські централізовані общини.

Першою такою організацією стала: «Общество дешевых квартир и других пособий нуждающимся жителям Санкт-Петербурга» в 1859 р.. Наступною стала «Общество женского труда». Аналізуючи статут організації, ми не знаходимо жодних згадувань релігії, проте згадується складне соціальне становище жінки, що викликане не тільки економічними, а й моральними причинами: «Труднощі жінок забезпечити себе власними силами принижують її в очах чоловіка. Він дивиться на жінку в сім'ї як на істоту залежну від нього, істоту нижчу»¹⁷³. Тобто засновниці товариства усвідомлювали моральний тиск на жінку, а з огляду на критичне ставлення до релігії деяких з них, то можемо сказати, що в статуті однією з цілей організації є зменшення впливу на соціум релігійних норм.

Ще однією важливою організацією стала «Женская издательская артель», діяльність якої підтримували О. І. Герцен, Н. П. Огарев, М. Г. Чернишевський, М. А. Добролюбов, Н. В. Шелгунов, М. Л. Михайлов тощо¹⁷⁴.

Тут варто зазначити про ставлення до релігії цих діячів. Зокрема Чернишевський досить гостро критикував роль релігії у суспільстві, вказував на те, що сучасна наука категорично заперечує релігійні догми¹⁷⁵, Герцен та Огарев також притримувалися матеріалістичних концепцій¹⁷⁶, Шелгунов зазначав, що релігійно-ідеалістичні погляди є перепонами на шляху прогресу та визнав їх

¹⁷⁰ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. СПб. 2007. с.173

¹⁷¹ 3 Цар.3: 13; 1 Пар. 29: 12

¹⁷² Мф. 22:37-39

¹⁷³ Мазовецкая Э. Анна Энгельгардт. Санкт-Петербург второй половины XIX в. СПб., 2001. С. 53-54

¹⁷⁴ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб. Алетея, 2007. с. 178

¹⁷⁵ Вороницын И. П. Н. Г. Чернышевский и религия. М., 1933. 142 с.

¹⁷⁶ Герцен А.И., Долг прежде всего, [в:] А.И. Герцен, Полное собрание сочинений: в 30 т., Москва 1955, т. 6, с. 420, Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2 т. М., 1956. С. 23.

шкоду для суспільства¹⁷⁷, Добролюбов повністю підтримував погляди Чернишевського та був його соратником¹⁷⁸. Тобто фактично підтримкою для організацій жіночого руху часто була атеїстична частина революційного руху в Російській імперії, що підтверджує нам позицію заперечення пануючих в суспільстві релігійних ідеалів.

Діяльність артїлі жодним чином не полягала в публікуванні антирелігійних книжок, а була спрямована лише на надання робочих місць жінкам. Проте її тісний зв'язок з представниками радикально-ліберального руху та друк «крамоли»¹⁷⁹ став причиною жорсткої критики організації та нової хвилі опору проти жіночої трудової діяльності.

Успіхи в сфері жіночої освіти також прийшли до певної кризи у 1880-х роках. Створені в 1860-х та 1870-х роках жіночі курси та училища транслювали переважно загальні теми без стигматизації релігії, політизації тощо, проте з приходом до влади Олександра III критики цих зрушень знову почали апелювати моральними принципами, продиктованими християнством: «перетворення, які передають із покоління в покоління фальшиві почуття та розбещувальні принципи й уражають хворобливі явища». Зазначалося про втрату курсистками «всіх меж своєї статі», перехід на «чоловічий спосіб життя» та проживання в кімнатах «крайньої розбещеності»¹⁸⁰. Враховуючи навіть те, що в зазначених освітніх установах акцент робився на підготовці майбутніх матерів та дружин, консерватори висували подібні тези: «Свої права на вищу освіту жінка може довести не тим, що обстриже собі волосся, візьме собі цивільного чоловіка і завчить символ нової віри, який полягає в тому, що Бога не існує»¹⁸¹.

Таким чином ми можемо сказати, що перші організації представниць жіночого руху не мали жодного відношення до критики релігії. Ототожнення цих

¹⁷⁷ Шелгунов Н.В. Воспоминания. В двух томах. Том 2. 1967 год. 342 с.

¹⁷⁸ Добролюбов, Н.А. О религии и церкви : Избранные произведения / АН СССР, Ин-т ист. М. : изд-во АН СССР, 1960. 487 с.

¹⁷⁹ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / под ред. Т. А. Мелешко. СПб.:Алетейя, 2007. С. 180

¹⁸⁰ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб.:Алетейя, 2007.С. 186

¹⁸¹ Перевалова Е.В. Вопросы женского высшего образования в отечественной прессе. 1860-1880-х гг. : (На материале газеты "Московские ведомости") // Высшее образование в России. 2015. № 4. С. 138

установ з ворожою для влади діяльністю радикальних лібералів стало причиною антифеміністичних поглядів, які підтверджувалися релігійними тезами, проте без конкретних відсилок до християнських текстів. Ще одним проявом релігії в зазначених організаціях був контекст, який до нього вносили лідерки руху: зокрема це ідеї про допомогу ближньому та благодійність загалом. До того ж виховання з курсисток «справжньої російської жінки» залишалося пріоритетним навіть у навчальних закладах, де акцент мав робитися на наукову складову. Варто зазначити, що в описаний період 1860-х-1880-х років мобілізація консенсусу ще не відбувалася достатнім чином, тож ми не можемо казати про струнку ідеологію або погляди представниць руху. Цей процес почав набирати обертів лише в 1890 - х роках.

2.3 Результати діяльності представниць жіночого руху в Російській імперії 1880-х – 1905 рр.

В 1895 р. було засновано «Русское женское взаимно-благотворительное общество» – організації другого покоління представниць жіночого руху, а відповідно й нової ідеології та поглядів на старі проблеми. Основною метою діяльності було підвищення самосвідомості учасниць, таким чином відбувся перехід від благодійної діяльності до створення солідарності. Зокрема М. В. Безобразова на відкритті спільноти закликала жінок займатися не формально-безособовою благодійністю, а формувати союз однодумців, всесторонньо допомагати один одному в отриманні освіти, просуванні в науці, викладанні в вищих навчальних закладах тощо¹⁸².

В уставі товариства зазначалося: «Російське Жіноче Товариство, що засновується в Петербурзі, має на меті сприяння духовному розвитку та освіті жінок і надання матеріальної підтримки нужденним з них»¹⁸³. Саме пункт про духовний розвиток став основною причиною жорсткого обмеження діяльності товариства та зведення її до благодійності та допомоги його членам.

¹⁸²Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. с. 190

¹⁸³Устав Русского женского взаимно-благотворительного Общества в С.-Петербурге. Спутникженщины. Настольная книга для женщин под ред. Н.А.Лухмановой. СПб., 1898. С.101

Конкретного трактування складових духовного розвитку ми не можемо знайти, проте можемо зробити припущення, що під цим на увазі мався відхід від нав'язаних патріархальних цінностей та панування релігії над процесом загальної лібералізації суспільства.

Товариство надалі створило ряд менших фактично самостійних спільнот направлених на процеси отримання освіти, громадянських та політичних прав тощо. Діяльність знаходилася під суворим контролем влади тож нові ідеали обговорювалися лише в межах квартири товариства та не знаходили втілення в тогочасних реаліях. Проте сам процес більш глибокого аналізу проблем положення жінки в Російській імперії не міг оминати значення релігії в суспільстві.

Не дивлячись на описану вище кризу в сфері отримання вищої освіти, група студенток-медиків досягла значних успіхів. Таким чином в 1897 р. було відкрито перший медичний жіночий інститут. В положенні про його відкриття зазначалося: «У слухачки інституту приймаються особи жіночої статі християнського сповідання»¹⁸⁴. Даний пункт ми можемо розглядати одночасно і як формальну вимогу відповідно до державної релігії і як вплив релігії на вищу медичну освіту. Враховуючи те, що загальна участь жінок в медицині особливо зростає під впливом учення Христа, згідно якого жінка могла займатися благодійністю в стінах медичних установ, то ми можемо простежити цей зв'язок або вплив і на момент відкриття інституту.

В зазначений період критика діяльності представниць жіночого руху фактично позбавилася акцентів на релігійних ідеалах та призначеннях. Першочерговими стали економічний та соціальний чинники.

2.4 Види політичної активності представниць жіночого руху в Російській імперії (1859-1905 рр.)

¹⁸⁴Положение о Женском медицинском институте 1895 г.(Собрание узаконений и распоряжений правительства.1896) СПб. № 123, ст. 904, с. 2309-2315

Оскільки жіночий питання підтримувалося представниками радикально-демократичного руху, інтелектуальною елітою та загалом людьми з різних соціальних прошарків, то широкого поширення набув нігілізм.

Перш за все нігілізм був доктриною особистісної емансипації. Метою вчення було створення якісно нової людини через набуття нової моралі. Однією з основних складових, що цікавлять нас найбільше, було заперечення релігійно-схоластичного погляду на світ та формулювання матеріалістичного світогляду. Це був перший суспільний рух в якому участь жінок була вкрай необхідною, адже відхід від принципів минулого та цілковите оновлення суспільства також було основною складовою руху¹⁸⁵.

Перед усім жіночий нігілізм полягав у епатажі суспільства своїм зовнішнім виглядом та способом життя. Конкретної теоретичної бази для вирішення жіночого питання запропоновано не було, проте загальний визвольний запал, декларування ідей рівності усіх людей стали тим, що привертало увагу та заохочувало жінок до участі у русі. За відсутності вищої освіти нігілістки не могли успішно поширювати та аргументувати свою позицію, тож працювали поруч із чоловіками, за цієї ж причини вони не могли дійти єдиної думки, щодо своїх прагнень та методів їх досягання¹⁸⁶.

Відхід від стереотипів «справжньої» та «російської» жінки та загальне заперечення будь-якої жіночої символіки та повне ототожнення себе із чоловіками призвело до краху вчення серед жінок. Проте нігілізм став першим кроком до «нової жінки», формою пробудження жіночої самосвідомості та початком пошуків форм вираження особистісного протесту.

Говорячи конкретніше про взаємодію релігії з нігілізмом, то жіноча форма його прояву наголошувала переважно на зовнішньому вигляді, що зовсім не відповідав образу майбутньої нареченої, жінки, матері або господині, нехтуванні батьківським авторитетом та загалом піддаючи сумніву інститут сім'ї, в

¹⁸⁵Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. с. 131

¹⁸⁶Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. с. 135

зацікавленні науковою літературою, що заперечувала існування Бога та у наданні переваги громадянським шлюбам, тобто культивувалася ідея вільного кохання.

Наступною популярною формою прояву жіночого руху стали «нові жінки». В цьому випадку акцент було зроблено на самоосвіті, власному осмисленні проблем своєї статі, їх формулюванні та демонстрації. Герцен писав про них: «Тут справжній, свідомий протест, протест і перелом. *C'en'est pas une emeute, c'est une revolution*»¹⁸⁷.

На відміну від нігілісток «нові жінки» не мали настільки радикальної ідеології та позиції, вони також часто транслиували свої погляди через зовнішній вигляд, проте їх погляди на загальне конструювання проблем часто відрізнялося. Представниць цієї течії можна назвати максимально характерними для періоду 1860-х – 1880-х рр., коли релігія відігравала певну роль, як в критиці руху так і в ідеології його лідерок, проте сама діяльність не мала релігійної направленості. Це були осередки взаємодопомоги, благодійності та освіти, викреслювали нове положення жінок в публічному житті, соціальній та духовній сферах¹⁸⁸.

Ще одним руслом протесту стали радикалки – представниці революційно-визвольного руху. Вони існували фактично одночасно з «новими жінками» в період 1770-х – 1780-х рр. Ідейною складовою в цьому випадку став: «піскарівський нігілізм з його культом природничих наук і жіночого питання»¹⁸⁹. Основною відмінністю радикалок від «нових жінок» є те, що вони пішли новим безкомпромісним шляхом, що передбачав радикальний злам російського суспільства та його устоїв¹⁹⁰.

Проте жіноче питання не було основою повістки руху, до того ж, як і у випадку нігілісток, не було розроблено теоретичну базу жіночого руху. Визнавалася лише рівність жінок із чоловіками як учасників радикально-

¹⁸⁷Герцен А. И. Былое и думы. 1852-1868. Собрание соч. М., 1955. Т.2. С.143.

¹⁸⁸Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб.:Алетейя, 2007. с. 139

¹⁸⁹Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб.:Алетейя, 2007. с. 141

¹⁹⁰Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб.:Алетейя, 2007. с. 141

визвольного руху, а проблеми родини, особистого життя та кар'єри вважалися несуттєвими. Тож досить поширеною практикою серед радикалок була майже тотальна відмова від «жіночого життя» і таким чином вирішення проблем, що його супроводжували. Зокрема жінки залишали своїх дітей та «йшли в народ»¹⁹¹. Аскетичні цінності радикалок 1870-х р. стали важливим аспектом усього революційного руху, в даному випадку під аскетизмом ми розглядаємо практику морального вдосконалення, самореалізації, розкриття інтелектуального потенціалу особистості.

Загалом представниці революційного руху не визначали свою позицію як категоричну антирелігійну, як нігілістки, проте важливе значення для них мав загальний російський радикально-визвольний рух, в якому якраз таки культивувалася ідея відмови від релігійної складової суспільства. До того ж жінки знову категорично відмовлялися від свого «жіночого я» для досягнення певних політичних цілей, що також підтверджує нам значне відхилення від релігійної парадигми.

Отже, нами було проаналізовано діяльність перших видатних представниць, види політичної активності, форми та результати діяльності активісток жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX ст. – поч. XX ст.. Нами було визначено, що протягом даного періоду релігія не була ані теоретичною, ані практичною основою діяльності в жіночому питанні, вона відігравала дуже незначну роль в особистому житті лідерок та частково відбивалася у деяких формах їх діяльності, проте переважно на неї посилалися лише з позиції критики.

¹⁹¹Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности / И. И. Юкина ; под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. с. 144

РОЗДІЛ 3.

Релігійні аспекти суспільної позиції стосовно жіночого руху в Російській імперії (1859-1905 рр.)

3.1 Погляди на жіноче питання у демократичній та консервативній пресі другої половини ХІХ ст.

Жіноче питання було досить яскравим предметом дискусій протягом 1820-х рр. Після умовного затишшя в 1830-х та 1840-х рр., воно знову постало у другій половині 1850-х р. і переросло вже у проблему майже національного масштабу. Цей процес влучно описав О. П. Пятковський – російський філолог та історик літератури: «Питання про права жінки, про її значення в сім'ї та суспільстві становить нині чи не наймодніший і найцікавіший предмет книжкових міркувань. Хто з молодих, більш-менш розвинених людей не кричав сміливо і голосно про жіночу емансипацію, хто з хранителів переказу не кусав собі губи при одному цьому слові, в якому звучить для нього така ворожа і зловісна нота?»¹⁹².

Одним із тих, хто писав на цю тему та чия праця в подальшому стала програмним документом жіночого руху, став М. І. Пирогов. У своїй статті «Вопросы жизни» 1856 р. він розглядав різноманітні системи виховання та освіти майбутнього покоління. Жінок в цих питаннях він розглядав досить мало, проте він зазначав, що виховування волі та мислення у дівчат є настільки ж необхідним, як і у юнаків. Тож жінки мають розвиватися настільки ж вільно та всесторонньо та готуватися до життєвої боротьби.

Існуючі принципи жіночого виховання він засуджував, оскільки вони «робили з жінки ляльку»¹⁹³. Піднімаючи питання жіночої освіти, автор виходив перш за все з забезпечення інтересів чоловіків та значення підтримки освіченої жінки в їхньому житті та суспільній діяльності. Основною метою освіти мало

¹⁹² Пустернакова Д.А.. Женский вопрос на страницах русских журналов второй половины XIX века. Культурная жизнь юга России. № 1 (48). 2013. С.86

¹⁹³ Пирогов Н. И. Вопросы жизни. URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z00000052/st004.shtml> (дата звернення 23.11.2022)

стати вміння підтримувати діалог з чоловіком та його ідеї загалом, а також, звісно, правильне виховання дітей¹⁹⁴. Тобто погляд Пирогова був утилітарно-інструментальним та фактично не суперечив релігійним ідеалам жінки, які були наведені нами в першому розділі. Проте він давав жінці самостійність та ініціативність у відведеній сфері, та оголошував її діяльність соціально-важливою. Тобто автор орієнтував жінку на її традиційні задачі та цілі, але в більш якісному, ідеологічно обґрунтованому виконанні, та вважав це єдиною можливою формою емансипації: «виховання себе для боротьби і жертвувань - ось де повинна вона шукати емансипації», «Якщо прагнуть емансипацію суспільних прав жінки, то вони не знають чого хочуть»¹⁹⁵.

Важливе значення для автора має ще один християнський ідеал, а саме жінка, яка готова до самопожертви. В Євангелії згадуються дві сестри: служіння однієї з яких проявлялося саме у жертвній турботі про своїх близьких¹⁹⁶. І саме її нібито особливо виділяв Христос¹⁹⁷. Важливо, що фактично автор не наголошує на релігійному призначенні жінки та навіть навпаки – частково визначає слідування цим нормам некорисним, проте певні складові сформульованого в рамках християнської парадигми ідеального образу жінки все одно присутні.

Протягом 1860-х р. до дискусії щодо жіночого питання активно долучаються представники радикальних демократичних угруповань: Писарев, Добролюбов, Чернишевський, Михайлов тощо. Свою позицію вони поширювали через журнал «Современник». Справжнім проривом там став анонімний жіночий лист 1857 р., де авторка описувала кризу традиційної жіночої ідентичності та просила допомоги у прагненні стати жінкам незалежними¹⁹⁸. Тут ми бачимо вже більш радикальне ставлення до релігійних жіночих ідеалів та головне, що про це

¹⁹⁴ Пирогов Н.И. Избр. педагогические соч. М., Педагогика, 1985. С.101

¹⁹⁵ Пирогов Н. И. Вопросы жизни. URL: <http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st004.shtml> (дата звернення 23.11.2022)

¹⁹⁶ Євангеліє від Луки 10:38-42.

¹⁹⁷ Євангеліє від Іоанна 11: 5

¹⁹⁸ А. Жалоба женщины. Современник. 1857. № 5. С. 56-65.

вже каже не чоловік чоловіку або чоловік – жінці, а прагнення радикальних змін йде безпосередньо від жінки.

Знову ж таки прямо та відкрито релігія не критикується, проте засуджується освітній процес, який існує поряд із християнськими нормами. Освіта визначається авторкою листа нежиттєздатною та невідповідною до тогочасних реалій.

Журнал «Русская беседа» в подальшому стане місцем, де критично обговорювали жіночу освіту. Зокрема Н. Дестуніс написала лист «Чему мы, женщины, учились?»¹⁹⁹, їй відповіла К. Бурнашева, яка бачила причину жіночої неосвіченості у вихованні дівчат у якості додатка до чоловіка та їх головної мети вийти заміж²⁰⁰. З тезою про те, що в цьому немає жодної вини жінки виступив Д. Писарев²⁰¹, вину за усі існуючі жіночі проблеми він поклав на чоловіків: «Я в усіх випадках безумовно виправдовую жінку» «винні самі чоловіки як єдині діяльні члени цього суспільства тому, що чоловіки диригують оркестром суспільних переконань і є заспівувачами»²⁰². Ця ідея стала надзвичайно радикальною, проте і отримала подальше розповсюдження та підтримку. Повертаючись до теми релігії, тези Писарева дозволили не тільки подивитися на жіночі проблеми з іншого боку, а й радикально протиставити їх християнським переконанням, де чоловік був «вище» жінки перш за все через її другорядну роль за фізичними та моральними ознаками, а тут виявилось, що сам чоловік закріпив таке її положення у родині та суспільстві.

Тут варто згадати про релігійну позицію самого Писарева. Як і інші радикальні ліберальні діячі, він вбачав у релігії ідеологічну основу влади панівних верств суспільства, та загалом зазначав, що вона «відбувається через те, що елемент фантазії отримав занадто багато простору»²⁰³. В подальшому Писарев приходив до атеїзму, що був тісно пов'язаний із наукою та філософією

¹⁹⁹ Дестуніс Н.А. Чему мы, женщины, учились?. Русская Беседа. 1859. Т. 3. С. 21–50.

²⁰⁰ Бурнашева Е. Мы сами, женщины виноваты. Журнал для воспитания. 1859. № 11. С. 252–256

²⁰¹ Писарев Д. И. Сочинения: В 4 т. М., 1956. Т. 1. С. 233.

²⁰² Писарев Д. И. Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургеневе и Гончарова. Избр. соч.: В 2 т. М., 1934. Т. 1. С. 150

²⁰³ Писарев Д.И. Схоластика XIX века. 1965. URL: <https://flibusta.club/b/357778/read> (дата звернення 30.02.2023)

матеріалізму. Цікаво що, він не засуджував християнство повністю, зокрема в ранніх християнах він вбачав такі якості «висока і непохитна мужність, яка завжди одушевляє людину, що йде на муки і смерть за святиню свого глибокого і щирого переконання. Ці вражаючі приклади стійкості й терпіння діяли приголомшливим чином на масу: у людях, задавлених, забруднених і понівечених свинцевим гнітом римського життя, ці приклади будили найкращі людські почуття»²⁰⁴. Проте в подальшому він пише, що «християнство оголосило винищувальну війну» філософії, науці та мистецтву.

Конкретно стосовно жіночого питання він зазначав, що: «у природі жінки немає нічого такого, що усувало б жінку від діяльної участі у вирішенні нагальних завдань нашого часу; але у вихованні жінки, в її громадському становищі, словом, у тих умовах, які становлять штучний бік її теперішнього життя, у цих умовах, кажу я, є дуже багато перешкод, які в даний час долаються тільки найрозумнішими жінками, за сприяння винятково щасливих обставин»²⁰⁵. Під цими перепонами та суспільними засадами мається на увазі і релігія, проте прямих засуджень в її бік ми не бачимо.

У 1860 р. «Современник» опублікував статтю М.Л.Михайлова «Женщины их воспитание и значение в семье и обществе»²⁰⁶, яка принесла в подальшому її автору титул «творця жіночого питання». Він відкрито критикує тут зарубіжних авторів: Ж. Мішле, П. Прудона, а також Біблію за «антижіночі моральні норми».

Зокрема він критикує погляд Прудона на жінок з єврейського сходу. Михайлов підкреслює той факт, що Прудон не пригадав доньок Лота, адже вони б суперечили прудонівським тезам про виключно «жіночу содомію». Михайлов продовжує цю лінію, згадуючи продаж Сарі, який також не було висвітлено в якості звинувачення чоловіків у відсутності моралі. І на додачу він наводить історію Фамарі: яка була двічі вдовою та бездітною, але перевдягнувшись та сховавши лице, сіла на роздоріжжі, як блудниця, чим і звабила свого свекра від

²⁰⁴ Писарев Д.И. Историческое развитие европейской мысли. Полн. собр. соч. М.: Наука, 2003. Т. 6. С. 370

²⁰⁵ Писарев Д.И. Реалисты. 1964. URL: http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_0350.shtml (дата звернення 30.02.2023)

²⁰⁶ Михайлов М. Л. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе. Современник. 1860. № 4, 5, 8)

якого і завагітніла. На думку Михайлова цей та інші епізоди не було розглянуто Прудонм саме через те, що він та загалом закони стародавнього світу дозволяють чоловікам поводити себе будь-яким чином, в той час як над жінками, що дозволяють собі те ж саме тяжіють обвинувачення та покарання. Аналізуючи і текст Прудона і біблійні сюжети, Михайлов вбачає вибіркове ставлення до фактів та явну на перевагу на боці чоловіків. Релігійні погляди власне Михайлова були досить скептичними, проте не набули такого ж радикального рівня, як це було у Чернишевського з яким вони співпрацювали²⁰⁷.

В своїй праці він пише: «тим часом ніде в історії не бачимо ми різких фактів, які викликали б з боку жінок такий гніт. У всіх народних піснях, у всіх стародавніх поемах, у всіх літописах ми бачимо лише окремі випадки явної або прихованої помсти за пригноблення, випадки, які свідчать не про аморальність жінки, а про спрагу до волі, що завжди жила в ній»²⁰⁸ : тобто Михайлов певним чином продовжує позицію Писарева говорячи, що в тогочасному моральному, соціальному та правовому становищі жінок винні виключно чоловіки.

Автор пропонував створення однакових умов соціалізації дівчат та юнаків задля уникнення в подальшому гендерних відмінностей, які були основою майже всіх соціальних проблем. Інакше кажучи, Михайлов був категорично не згоден із ідеєю про особливу природу жінки, а її відмінності вбачав у соціальних умовах, де вона зростала. На жінку було слід дивитися не тільки як на матір, а її життя не повинне бути присвячене короткому періоду народження дітей. Ця стаття доповнює радикальні настрої прибічників жіночого питання та знову ж таки протиставляє жінку реальну жінці – ідеалу християнства.

Проте далеко не всі демократи-радикали вважали жіноче питання нагальним. Так Чернишевський характеризував його наступним чином: «гарне тоді, коли немає інших питань». Він розкривав тему становища жінок переважно

²⁰⁷ Михайлов М.Л.. Русские писатели : биобиблиогр. словарь : справочник для учителя. ред. коллегия: Д.С. Лихачев. М.: Просвещение, 1971. С. 441-444.

²⁰⁸ Михайлов М. Л. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе. URL: <http://surl.li/hdvar> (дата звернення 30.02.2023)

через критику кріпосництва, а рівність у правах чоловіків та жінок вбачав тільки після знищення самодержавства²⁰⁹.

Суспільну діяльність жінок на той час він вбачав у благодійності, до якої не раз закликав численні жіночі угруповання²¹⁰. Проти таких дій фактично не виступали ані представники церкви, ані громадські консервативні діячі, тож до масштабних зрушень у питанні це призвести не могло. Єдине проти чого він виступав більш радикально – це традиційний сімейний уклад, саме ці його ідеї про видозмінені взаємовідносини в родині викладені у романі «Что делать?» і мали найбільший вплив на російське суспільство та мали негативну суспільну реакцію. Тут родина виступає мікрокосмом загального суспільного макрокосму. Тож описані сімейний деспотизм, залежне становище жінки та відсутність суспільної реакції на це Чернишевський перекладає на суспільство, тим самим підштовхуючи до нового рівня взаємовідносини всередині родини, де жінка має право вибору, свободу та є рівноправним партнером свого чоловіка.

Його роман «Что делать?» можна назвати революційним в тогочасній літературі. Адже його герої жили всупереч традиціям, тут ми стикаємося з неповагою до батьківського авторитету, фіктивним шлюбом, організацією жіночої комуни швачок, руйнуванням традиційної моделі сім'ї тощо²¹¹. За свідцтвами сучасників даний роман надзвичайно сильно вплинув на прогресивну молодь, продемонструвавши абсолютно новий тип взаємовідносин між жінкою та чоловіком та власне новий тип жінки²¹².

Стосовно релігійності власне автора, то позиція Чернишевського змінювалася протягом більшої частини життя та пройшла шлях від переконань істинно віруючого до атеїста, що притримується ідей матеріалізму. На цей процес значним чином вплинули такі західні автори як Файєрбах, Андрі де Сен-Сімон, Шарль Фур'є та філософи позитивісти та соціалісти загалом²¹³.

²⁰⁹ Козьмин Б. П. Литература и история. Сб. статей. М., 1969. С. 146–147

²¹⁰ Чернышевский Н. Г. О распространении знаний в России; Он же. О учреждении в Петербурге общества для улучшения помещений рабочего населения // Современник. 1857. Т. 65. № 7

²¹¹ Чернышевский Н. Г. Что делать? Библиотека Всемирной литературы, М.: Художественная литература, 1969.

²¹² Воронина О.О. Роль женщин в русской культуре: позиции мыслителей XIX в. Женщина в российском обществе. 2022. С.106

²¹³ Вороницын И. П. Н. Г. Чернышевский и религия. М., 1933. 142 с.

М. І. Костомаров описував Чернишевського: «став затятим апостолом безбожництва, матеріалізму і ненависті до всякої влади... Вчення, яке він скрізь і всюди проповідував, де тільки міг, було таке: заперечення божества; релігійне почуття в його очах було слабкістю; забобони – джерело будь-якого зла і нещастя для людини; бог нашої релігії – абстрактна ідея, яка уособлювалася згідно з тією мірою людського розвитку, за якої творилися язичницькі божества»²¹⁴.

Сам Чернишевський свої погляди найповніше викладає в книзі «Антропологический принцип в философии». Тут він виступає проти будь-яких проявів ідеалізму, доводить відсутність існування душі та відповідальності перед богом за свої вчинки²¹⁵. В примітках до перекладу «Вступ до історії XIX ст.» Гервінуса, Чернишевський говорить про те, що релігійні переконання з'явилися на ґрунті необізнаності народних мас, а релігія закріплює цю необізнаність. Через це панівні класи суспільства підтримують її та захищають від наукової критики²¹⁶.

Говорячи про письменників варто згадати А. М. Островського та його п'єсу «Гроза», де він скоріш виступає проти відсталого, патріархального світу. Так п'єсу оцінили демократи М. А. Добролюбов та А. І. Герцен. Останній відзначив, що автор показав душу жінки, яка «задиhaється в лещатах невблаганного і напівдикого життя патріархальної родини»²¹⁷.

Ідея протесту ідеалам домогосподарської родини відстримується і в п'єсі Островського «Поздняя любовь», де він знову звертається до протиріч між традиційними моральними цінностями та новими віяннями. Тут автор звертається до жіночого питання у його вузькому варіанті, коли життя «за звичаєм»

²¹⁴ Чернышевская-Быстрова Н. М. Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. 1930. URL: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_1930_vosp_sovremennikov.shtml. (дата звернення 16.11.2022)

²¹⁵ Кузнецов А. Н. Антропологический принцип в философии Н. Г. Чернышевского. Вестник Мурманского государственного технического университета. № 2. 2002.

²¹⁶ Чернышевский Н. Г. Примечания к переводу «Введения в историю XIX в.» Г. Гервинуса. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : В 15 т. М. : Государственное издательство художественной литературы, 1951. Т. 10 : Статьи и рецензии 1862–1889 гг. С. 441–453.

²¹⁷ Ужанков А. Н. Еще раз о «Луче света в темном царстве»: (о драме А. Н. Островского «Гроза»). Новый филологический вестник. 2017. № 4. С. 180

поступається життю «за своєю волею», цю ж ідею можна побачити в працях «Последняя жертва», «На бойком месте», «Бесприданница» тощо²¹⁸.

Найрадикальнішу позицію за жіночий рух висловила М. Вернадська, яка відкрито критикувала офіційну концепцію жінки: «Не можна з кожної жінки зробити господиню і виховательку»²¹⁹. Шлях жіночого звільнення вона вбачала в участі жінок у суспільному виробництві. У своїй статті «Женский труд» вона запевняє, що незалежною жінка може стати тільки після досягнення економічної самостійності: «Mesdames, перестаньте бути дітьми, спробуйте стати на свої власні ноги, жити своїм розумом, працювати своїми руками, вчіться, думайте, трудіться як чоловіки – і ви будете так само незалежні чи, принаймні, в меншій залежності, а головне – перестаньте соромитися й зневажати працю: тільки в одній праці - істинна свобода жінки!»²²⁰.

У своїх чисельних статтях вона активно розвиває ідею соціальної значимості будь-якої чесної праці. Корінь проблем Вернадська вбачала також у традиційній соціалізації в тому що: «із самого початку дівчинці прищеплюють зовсім інші поняття, ніж хлопчиків»²²¹. Тобто знову ж таки релігійні ідеї про фізичні та інтелектуальні відмінності жінок відкидаються, рівно як і природне прагнення жінки підкорятися чоловіку.

Оглянувши погляди представників демократичного руху, ми можемо сказати, що переважно йшли у розріз з традиційними суспільними та релігійними нормами, проте абсолютно чітке бачення майбутнього та дій для досягнення повної рівності ще не сформувалося.

Супротивники жіночого руху були представлені перш за все у вигляді духовенства, прибічників традиційних цінностей та поборників законодавства. Також до їх числа залучалися деякі представники європейської науки та рядові громадяни різних країн.

²¹⁸ Ревякина А. А. Интерпретация стержневых проблем творчества А. Н. Островского: (сводный реферат). Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение. 2015. № 3. С. 126-143.

²¹⁹ Вернадская М. Н. Собрание сочинений. СПб., 1862. С. 89.

²²⁰ Вернадская М. Н. Женский труд. Экономический указатель. 1858. Вып. 8. С. 60

²²¹ Вернадская М. Н. Собрание сочинений, СПб., 1862. С. 91

На сторінках консервативної преси оперували переважно описуванням ідеалів жінки та традиційної родини. Жінка поставала як «янгол-охоронець чоловіка, джерело сили, жриця любові і самовідданості, гнучка лоза, що обвиває гордий дуб, утішителька, радість і гордість чоловіка, весталка вогню лагідних і піднесених пристрастей»²²², а чоловік був втіленням гордості та відваги.

Одним із авторів подібних статей був О.Пальховський з матеріалом «Еще о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе»²²³, що був відповіддю М. Вернадській. Основною його тезою був природний розподіл праці, тож жінки не мають і не можуть працювати у суспільній сфері аби «не порушувати закони природи, що правлять їхнім морально-фізичним організмом»²²⁴. У нього жінка покликана бути матір'ю, вихователькою, господинею, в той час як жінка-суспільний діяч являє собою «аномалію, що суперечить природному закону, який лежить в основі жіночого організму»²²⁵.

В даному випадку під законами природи автор міг мати на увазі сталий та звичний стан речей або ж виходити з раціональної точки зору, проте також це може бути і зв'язок із теорією про те, що Бог після створення Всесвіту, продовжує брати у ньому участь через загальні закони Буття, тобто всі закони буття включені до єдиного закону, який витікає із Божественного промислу²²⁶. А повертаючись до описаної вище ролі жінки в святих писаннях ми можемо розцінювати «закони природи» як закріплення цих тез, але вже на іншому, раціональному рівні.

Велике значення мала жіноча позиція з цього питання. Так «Домашня бесіда» опублікувала анонімний лист, де жінка характеризувала слухачок Петербурзького університету як німецьких *burschen* (хлопців)²²⁷. Та запевняла, що із досягнення незалежності жінки втрачають свою жіночність, що погано

²²² Пальховский А. О русской женщине: По поводу романа г. Гончарова «Обломов». Посвящается исключительно читательницам. Московский вестник. 1859. № 28. С. 340.

²²³ Пальховский А. Еще о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе. Атея. 1858

²²⁴ Пальховский А. Еще о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе. 1858, С. 493–494.

²²⁵ Пальховский А. Еще о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе. 1858, С. 495

²²⁶ Григорьева Т.П. Дао и Логос. Встреча культур. М., 1992. С. 5.

²²⁷ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. С. 98-99

впливає на моральні норми суспільства. Інша жінка – Н. Грот, невтомно писала про жертвність російської жінки, як її природну рису. Тобто своє життя вона мала присвятити виключно чоловікові та родині.

В цих двох випадках акцент зроблено на національній приналежності жінок. Тобто образ російської жінки XIX ст. був нерозривно пов'язаний не тільки зі «штампованою» жіночністю, вмінням відчувати, любити та страждати, а й з аспектом жертвності. До речі, на останньому елементі наполягали і перші учасниці жіночого руху, здійснюючи свою благодійну діяльність. Ці листи ще більше підкреслюють назву даного етапу жіночого руху – «початковий», адже ще навіть жінки не визначили для себе необхідність та готовність до важливих суспільних змін.

Жіноча емансипація у консервативному русі загалом розглядалася як право жінки на розпусту та моральне падіння. Тон статей був повчальним та іноді навіть дещо фамільярним. Так Пальховський писав: «До чого дозволи! Я буду говорити з Вами і без вашої згоди, і ви повинні мене слухати»²²⁸.

У статті «Женщинам» М. І. Соловйов критикував жіночий рух засновуючись на недостатній морально-фізичній природі жіночого організму²²⁹. При чому автор навіть звертається не до жінок, а до емансипаторів, оскільки саме вони є «оповідачами-гуляками» та «напівзакоханими публіцистами», в той час як прості жінки просто не можуть вірно аналізувати думки своїх «лідерів» тому і підтримують їх. Автор також розкритикував і роман «Что делать?», адже там продемонстровано «розбещення благородної жіночої натури хитрими теоретичними міркуваннями»²³⁰.

Автор вимагав від жінок моральних якостей, значно вищих за чоловічі, та одночасно наголошував на їх розумовій неповноцінності, порівняно з чоловіками. Ті, що випали з домашньої сфери, вважалися дев'янтними та

²²⁸Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. С. 99

²²⁹ Соловьев Н. Женщинам .Эпоха. 1864. № 12

²³⁰ Соловьев Н. Женщинам. Эпоха. 1864. № 12. С. 21

небезпечними особистостями, та різко протиставлялися традиційним ідеалам. В своїх статтях автор жодним чином не оперував релігійними нормами.

Фактично ми можемо сказати, що консервативні погляди майже не відрізнялися один від одного та наголошували на неповноцінності жіночого організму та традиційних засадах.

Поштовхом для справжньої консолідації та розвитку більш детальної аргументації проти жіночого руху стала поява у 1869 р. книги Дж. С. Мілля «Подчиненность женщины»²³¹. Тут автор аргументує необхідність надання жінкам громадянських прав, розглядає феномен підкореності та об'єктивізації жінок тощо. Релігія тут виступає «стримуючим» фактором в розвитку жіночого питання, адже: «Так, духовна влада перших пап освятила язичницькі закони про підпорядкованість жінок, прийняті у римлян часів імперії. Покірність, самовідданість, відданість і ніжність, що все виносять, стали проповідуватися як перші жіночі чесноти»²³². Такий стан речей призвів до того, що: «жінки вірили в простоті душі в цей ідеал добровільної раби. Виховання, релігія, їхня власна вигода і природна потреба любові та щастя – все підкупало їх до цієї віри», релігія, звичаї, закони – все вчило, що в жінок є тільки один шлях, а усі інші закриті для них. Також автор додає тезу про те, що жінки нарівні з чоловіками проповідували Євангеліє, з тими, що нині вважають їх нерозумними та нелогічними.

На цю книгу гаряче відізвався філософ та публіцист М. М. Страхов, який писав: «жіноче питання у нас в Росії ніяк не становить потреб російського життя. Це явище почасти привізне, частково вигадане. Завезли його до нас іноземні книжки, а підсумували його петербурзькі автори»²³³. Тут знову ж говорять про національні особливості російської жінки та суспільства, фактично заперечуючи саму можливість появи тут таких думок.

²³¹ Милль Дж. Ст. Подчиненность женщины. СПб., 1869. С. 120.

²³² Милль Дж. Ст. Подчиненность женщины. СПб., 1869. 3 с.

²³³ Страхов Н. Женский вопрос. Разбор сочинения Джона Стюарта Милля «О подчинении женщины». СПб., 1871. С. 137.

Найбільш вразило його те, як Мілль заперечує ідеал жіночого самозречення, на користь побудови особистого щастя. Страхов пише, що відсутність ідеалів жінки та матері призведе до трагічних наслідків для всього людства. Також він зазначає, що жіноче питання було вигадане чоловіками, і жінки підтримують його виключно з потреби догодити чоловікам.

Серед відповідей на працю Міля можна також зустріти теологічні та навіть просто побутові аргументи. Зокрема К. П. Побєдоносцев апелював до того факту, що Богу належить ім'я Отця, а отже йому, а відповідно і чоловіку жінка має підкорятися та про те, що жінка від природи не володіє якостями необхідними для публічної сфери, а отже їй не місце на кафедрі, народних зборах в церковному вчителюванні ²³⁴. Історик та поет П. А. Вяземський писав про неможливість рівності між прекрасною та «негарною статтю»²³⁵.

Говорячи про вплив літератури на формування суспільної думки щодо жіночого питання та транслювання власних наративів письменників варто згадати творчість І. С. Тургєнєва. В своїй повісті «Два приятеля» та романі «Отцы и дети» він створює іронічні та навіть карикатурні образи жінок-емансипе та псевдонігілістки, а згодом з'являється образ «тургєнєвської дівчини», для якої характерні: «лагідність, відданість, щирість, благородство, для неї найважливіший критерій щастя - це чистота совісті, вона володіє потужним потенціалом внутрішньої сили, що ґрунтується на почутті морального обов'язку»²³⁶, вони розумні та освічені, вірять в Бога та схильні до самопожертви. Окрім образу «янгола» в його творчості ми стикаємося із блудницею та традиційною матір'ю, тобто за рамки «традиційної жіночності» Тургєнєв не виходив та фактично засуджував будь-які виходи за ці рамки: «вільно мислять між жінками тільки уроди», «гарненьким жінкам зовсім не потрібно розуміти нашу бесіду» тощо²³⁷.

²³⁴ Козлова Н. Н. Политическая философия российского консерватизма XIX – первой половины XX века: гендерные аспекты: дис.д-ра полит. наук. М., 2014. С. 203 – 205

²³⁵ Воронина О.О. Роль женщин в русской культуре: позиции мыслителей XIX в. Женщина в российском обществе. 2022. №4. С. 107

²³⁶ Сосина Г. А. Типология женских образов в романах И. С. Тургенев. Интерактивная наука. 2018. № 6. С.77

²³⁷ Трескунов М. Жорж Санд: критико-биографический очерк. Л.: Худож. лит., 1976. С. 111

Дещо з іншого боку до критики жіночого питання підійшов Л. М. Толстой. Зокрема він писав: «Жінка, що народила і не знайшла чоловіка, все-таки жінка, жодної потреби немає вигадувати результат для жінок, що народили і не знайшли чоловіка: на цих жінок без контор, кафедр і телеграфів завжди є й була вимога, що перевищує пропозицію. Повивальні бабки, няньки, економки, розпусні жінки»²³⁸. Тобто він буквально ототожнював останніх із жінками, які працювали в суспільній або публічній сфері: «Усяка несімейна жінка, яка не бажає розпусничати тілом і душею, не буде шукати кафедри, а піде наскільки вміє допомагати матерям»²³⁹.

Тут ми бачимо вже не тільки засудження несімейних жінок, а й пряму образу та перехід на особистості, що ще більше підкреслює утилітарне ставлення до жінок: «Гарне сімейне життя можливе тільки при свідомому, вихованому в жінках переконанні в необхідності повсякчасної покори чоловікові»²⁴⁰

В своїх романах він прямо демонструє, що справжнє щастя для жінки – це піклування про родину та служіння чоловіку, ідеали традиційної патріархальної родини він транслює в романах «Война и мир» та «Анна Каренина». Загалом в етичній концепції письменника та філософа основною причиною гріхопадіння є відмова від сімейного шляху або неправильна поведінка всередині родини. Тема родини, дому, шлюбу займали важливе місце і в його творчості²⁴¹

Стосовно релігійної філософії Толстого, то основою її стало критичне переосмислення тогочасної християнської ідеології та того, як її транслювала церква. Його власна релігія мала відповідати рівню інтелектуального розвитку людства, мала бути позбавлена містичної складової та повинна бути направлена на практичну мету – побудову Царства Божого на землі. Фундаментом в даному випадку стане не віра та церква, а моральні заповіді. Толстой писав: «Справжня віра не в тому, щоб знати, в які дні їсти пісне, в які ходити до храму і в які слухати

²³⁸ Толстой Л. Н. Письмо к Н. Н. Страхову от 19 марта 1879. Собрание соч.: В 22 т. М., 1984. Т. 18. С. 686-689.

²³⁹ Толстой Л. Н. Письмо к Н. Н. Страхову от 19 марта 1879. Собрание соч.: В 22 т. М., 1984. Т. 17. С. 687

²⁴⁰ Андреева В. Г. Героини романов Л. Н. Толстого и «одуряющее свойство» светского существования. Два века русской классики. 2021. Т. 3, № 1. С. 195

²⁴¹ Воронина О.О. Роль женщин в русской культуре: позиции мыслителей XIX в. Женщина в российском обществе. 2022. №4 С. 113

й читати молитви, а в тому, щоб не в одні свята, а завжди жити добрим життям у любові з усіма, завжди чинити з ближніми, як хочеш, щоб чинили з тобою»²⁴².

Основні принципи можемо викласти таким чином: релігія – це світогляд людини, який проявляється в її моральних принципах та вчинках. Віра – це відповідь на питання, як жити на світі, при чому: «не перед людьми, а перед Тим, Хто послав мене у світ». Тож і вірити необхідно не в дива, таїнства та обряди, а в єдиний закон для всіх людей світу²⁴³. Толстой зазначає, що в основі істинної віри лежить керівництво не "зовнішніми правилами, а внутрішньою свідомістю можливості досягнення божественної досконалості"²⁴⁴, тож вона: «входить у серце завжди тільки в тиші й усамітненні" і їй не потрібні пишні й багатолюдні обряди».

Бог в цій парадигмі – це моральний принцип єдиний з усім живим на планеті. Іпостасями такого бога є братство та любов, добро та совість, прагнення давати людям більше ніж отримаєш від них тобто: «Бог є те найвище, що є в нас»²⁴⁵. Христос в трактуванні Толстого – мислитель та проповідник, вчитель, що жив праведним життям та дав приклад людству. До божественних сутностей він не відноситься²⁴⁶. Метою вчення Христа мислитель вважає відмову від насилля в будь-якому його прояві. Та загалом цей принцип є основою релігійно-етичної системи «толстовства».

Толстой відкидає Церкву, таїнства, молитву в її традиційному розумінні. Для нього церква стає історичною формою обману, догоджання державній владі. Істинне християнство за його словами можливе лише без Церкви. В «Ответ на определение Синода» він зазначає: «я переконався, що вчення Церкви є теоретично підступною і шкідливою брехнею, а практично - зборами найбрутальніших забобонів і чаклунства, що приховує абсолютно весь сенс християнського вчення».

²⁴² Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. Т. 43. С. 305-306.

²⁴³ Толстой Л. Н. Путь жизни. Полн. собр. соч. Т. 45. М. 1928

²⁴⁴ Толстой Л. Н. Царство божие внутри вас, или христианство не как мистическое учение, а как новое жизнепонимание. Т.28. М. : Гослитиздат, 1948.

²⁴⁵ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. Т. 57. С. 109.

²⁴⁶ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. Т. 66. С. 247.

Стосовно священних писань він писав: «вважаю Біблію зібранням усякого роду часто дуже поганих і шкідливих оповідей єврейського народу; Євангеліє ж вважаю переповненим забобонними розповідями, описом життя і морального вчення людини, яким треба користуватися, тільки старанно відбираючи істинне від неправдивого»²⁴⁷, «те, що я відкидаю незрозумілу Трійцю і байку про падіння першої людини, історію про Бога, народженого від Діви, що спокутує рід людський, то це абсолютно справедливо».

Отже Толстой провів філософський, науковий та критичний аналіз тогочасного церковного християнства та залишив в своїй релігійно-філософській концепції лише термінологію та моральну проповідь Христа з Євангелія, тож формально вважати його релігійною людиною в тогочасному розумінні ми не можемо. Його власне зречення церкви, а в подальшому і офіційне відсторонення від неї це підтверджують.

В даному випадку неприйняття жіночого руху викликано скоріш загальними тенденціями мізогії. Толстой писав: «Чоловік може пережити землетрус, епідемію, жахливу хворобу, будь-який прояв душевних мук; найстрашнішою ж трагедією, що може з ним статися, залишається і завжди залишатиметься трагедія спальні»²⁴⁸. Він визнавав свою залежність від жінок, але одночасно і зневажав їх: «Якщо вже потрібне порівняння, то шлюб слід порівнювати з похороном»²⁴⁹, «якщо я йду один, то мені вільно, а якщо мою ногу зв'яжуть з ногою баби, то вона буде тягнутися за мною і заважати мені»²⁵⁰, «дивись на товариство жінок як на необхідну неприємність життя суспільного і, скільки можна, віддаляйся від них. Справді, від кого отримуємо ми сластолюбство, зніженість, легковажність в усьому і безліч поганих вад, як не від жінок?»²⁵¹. Підтверджує його слова і щоденники його дружини Софії: «учора ж

²⁴⁷ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. Т. 71. С. 401.

²⁴⁸ Лев Толстой и "женский вопрос" [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kpfu.ru/news-archive/lev-tolstoj-i-39zhenskij-vopros39-73577.html> (дата звернення 13.02.2023)

²⁴⁹ Полнер Т.И. Лев толстой и его жена. История одной любви. П., 1928. с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dugward.ru/library/tolstoy/polner_lev_tolstoy.html (дата звернення 13.02.2023)

²⁵⁰ Полнер Т.И. Лев толстой и его жена. История одной любви. П., 1928. с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dugward.ru/library/tolstoy/polner_lev_tolstoy.html (дата звернення 13.02.2023)

²⁵¹ Полнер Т.И. Лев толстой и его жена. История одной любви. П., 1928. с. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dugward.ru/library/tolstoy/polner_lev_tolstoy.html (дата звернення 13.02.2023)

він раптом сказав, що в жінки, хоч би якою справою вона займалася: вчителюванням, медициною, мистецтвом, - у неї одна мета: статеве кохання. Як вона її доб'ється, так усі її заняття летять прахом»²⁵²

Розвиваючи свої погляди в такому руслі, Толстой приходить до того, що найкращим рішенням буде абсолютна відмова від шлюбу та статевого життя навіть заради дітей, а за умови наявності родини чоловік та дружина мають любити один одного виключно як брат сестру²⁵³.

Тобто представники консервативного руху могли керуватися не тільки християнськими ідеалами та священними писаннями, а й власними уявленнями та моральними принципами стосовно жіночого руху та ролі жінки в суспільстві загалом.

Інша відповідь на книгу Дж. С. Мілля пролунала від літературного критика Н. Соловйова, де він також оперував майже аналогічними Страхову аргументами: різниця між західними та російськими історією та суспільством, наявність у російських жінок багатьох прав (наявність яких він зовсім не пов'язував із хвилею емансипації), вже знайома нам об'єктивація жінок: «Що ж до самих жінок, то вони здебільшого повторювали, що їм нашіптували чоловіки, самі ж від себе рідко що говорили»²⁵⁴ та звісно «біологізація» жінки та наголошування на тому, що жіноче питання – це бездітне питання. Духовної та релігійної сфери автор знову не торкався.

Однією з яскравих фігур цього руху став П. П. Цитович. Virізнявся він тим, що писав особливо яскраво та провокаційно. Так він писав про лідерів-емансипаторів: «Ви розбестили її розум і розбестили її серце, ви надовго скалічили не тільки моральний вигляд, але навіть зовнішній образ російської жінки. У цьому розумі була грайливість, з неї ви зробили блудливість, у цьому серці було захоплення, - його перетворили на похіть. Вона була здатна на жертву, з неї ви зробили шукачку пригод» «Помилюйтеся на неї, чоловічий плащ,

²⁵² Толстая С. А. Дневники 1862–1910. Издательство: Захаров, Серия: Биографии и мемуары, с. 3

²⁵³ Лев Толстой и "женский вопрос"[Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kpfu.ru/news-archive/lev-tolstoj-i-39zhenskij-vopros39-73577.html> (дата звернення 13.02.2023)

²⁵⁴ Соловьев Н. Милль, Конт и Бокль о женском вопросе. М., 1870. С. 5.

чоловіча шапка, брудні спідниці, обірване плаття. За зовнішнім виглядом якийсь гермафродит, по нутру справжня дочка Каїна»²⁵⁵.

Тут ми бачимо ототожнення представниць жіночого руху з одним із основних негативних постатей у християнстві – Каїном. Тобто відбувається демонізація образу діячок за рахунок православних текстів. Та навпаки тісний зв'язок «справжньої» російської жінки з православ'ям.

Також Цитович досить викривлено представляв загальні ідеї емансипації, зокрема запевняв, що розвиток жінок з боку чоловіків призводить до їх розтління, а головна ідея руху полягає у тому, що жінки мають віддаватися задарма²⁵⁶. Тогочасну російську белетристику він висвітлював як: «трактати з фізіології статевої системи, це не стільки повісті, скільки етюди з акушерства»²⁵⁷. Курсисток він засуджував в тому, що їх основною метою була не освіта, а «зривання дозрілого плоду на заняттях, у комунах».

В цілому з часом ця нова тенденція почала базуватися не на високій риториці про природний та божественний промисел, а на більш практичних аргументах проти жіночого руху. Зокрема проблемі конкуренції між чоловіками та жінками в інтелектуальній сфері, хоча вона і була представлена у мізерній кількості.

На цьому особливо наголошував П. А. Бакунін: «Конкуренція жінок із чоловіками на тому самому терені праці, у разі успіху деякої кількості жінок, у разі потреби витісняє з нього таку саму кількість чоловіків, а якщо не витісняє, то неминуче зменшує плату за працю, не на користь тих, хто її пропонує, а лише тих, хто купує». І тому: «успіх і вдача деяких жінок окупаються відповідним неуспіхом і невдачею деяких чоловіків. А тим часом під опікою тих витіснених чоловіків жили й існували і жінки, і діти»²⁵⁸.

255 Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. 2007. С. 105

256 Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. 2007. С. 106

257 Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. 2007. С. 106

²⁵⁸ Бакунин П. А. Запоздалый голос 40-х годов: По поводу женского вопроса. СПб., 1881. С. 2

Сам Бакунін був особою досить релігійною. Транслював необхідність віри для повноти життя, а концепцію матеріалізму визначав, як таку, що позбавляє світ людини ясності та впорядкованості²⁵⁹.

Тобто чим більше жіноче питання набирало обертів, тим більше наголошувалось вже не на неможливості участі жінки в суспільному житті та праці на рівні із чоловіками, а саме на некорисності та шкідливості їх для чоловіків. Знову ж таки мала місце апеляція до другорядної ролі жінки. Зокрема Бакунін писав: «чоловіча сила незрівнянно має більше прав на увагу, ніж усі права жінок», «Нехай жінки дозволять спершу влаштуватися чоловікам, і тоді, після, можна буде на дозвіллі потеревенити з ними і про їхні справи, і про їхні розбиті почуття, а доти і їхній дійсний розум, і їхня вроджена скромність вимагали б, щоб вони не тільки не заважали, не галасували і не плуталися у справі, що є не їхньою справою»²⁶⁰. Таким чином економічні питання стали основною складовою консервативного дискурсу.

Серед тих авторів, щ висловлювалися про жіноче питання були й ті, хто займав проміжну позицію. Зокрема публіцист та критик А. С. Гієрогліфов акцентує увагу на тому, що: « Усе завдання... полягає в тому, щоб з'ясувати, хоча б в загальних рисах, сферу діяльності, де жінка справді може бути корисною і для себе, і для суспільства, і чим саме вона може завоювати собі незалежне становище, врівноваживши своє індивідуальне та соціальне значення з чільною роллю чоловіка у родинному колі та у суспільстві»²⁶¹. Тобто він приймав факт необхідності свободи жіночої праці, проте обмежував сферу для її втілення, зокрема до «нежіночих» сфер він відносив точні науки: «фізіологічні умови жінки і її природні обов'язки до дітей прямо вказують їй на інші заняття, які так само необхідні й важливі в суспільному побуті, як і ті, для яких більш здатний організм чоловіка»²⁶². Водночас він усвідомлював появу нового типу жінки та

²⁵⁹ Бакунин П. А. Основы веры и знания. Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1886. 408 с.

²⁶⁰ Бакунин П. А. Запоздалый голос 40-х годов: По поводу женского вопроса. СПб., 1881. С.28-29

²⁶¹ Завьялова С.В. Женщина, религия, общество в трудах русских философов рубежа XIX - XX вв. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2011. С. 204

²⁶² Завьялова С.В. Женщина, религия, общество в трудах русских философов рубежа XIX - XX вв. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2011. С. 204

застарілість системи її утисків: «Невиправдано вимагати від розумної, активної, духовно розвиненої жінки сліпого підпорядкування нав'язаним їй обмеженням»²⁶³.

Неоднозначною, проте з іншого ракурсу, є позиція Ф. М. Достоевського: зокрема на сторінках журналу «Время» він пише: «емансипація зводиться до християнської людяності, до присвячення себе в ім'я любові один до одного, - любові, яку має право вимагати собі й жінка»²⁶⁴, а в пізніших виданнях неодноразово підкреслював, що соціальна та економічна розкутість жінки напряду пов'язана із моральними якостями суспільства²⁶⁵.

Також Достоевський був солідарний із Чернишевським у питаннях щодо економічної незалежності жінки та рівних правах статей на освіту та працю. Проте аналізуючи його позицію загалом то її не можна характеризувати як повноцінну підтримку жіночого руху. Він є прихильником так званої «розумної емансипації», що полягає у тому, що жінка має прагнути до освіти, активної діяльності та одночасно продовжувати виконувати функції дружини, матері та доньки. Цікаво, що навіть в романах Достоевського героїні не змогли поєднати активну суспільну діяльність із особистим щастям²⁶⁶. У своїх творах Достоевський насамперед ратує за християнську любов, всепрощення²⁶⁷.

Важливо підкреслити, що Достоевський розглядав боротьбу жінок за рівноправ'я як одну зі складових ідей «почвенництва», що полягала зокрема у свободі особистості та була в багатьох моментах схожою на слов'янофільство, в якому православ'я відігравало надзвичайно важливу роль²⁶⁸. Загалом ідея

²⁶³ Гиероглифов А. Общественное призвание женщины. Отечественные записки. 1863. № 8. С. 532.

²⁶⁴ Касаткина Т. А. Характерология Достоевского. Типология эмоционально-ценностных ориентаций. М.: Наследие, 1996. С. 126

²⁶⁵ Петренко Н.А. Творческий диалог П. Д. Боборыкина с Ф. М. Достоевским в романе «Жертва вечерняя». Вопросы русской литературы. 2012. С. 167

²⁶⁶ Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений : в 30 т. Л.: Наука, 1972. Т. 19. 359 с.

²⁶⁷ Варламова Д.В.. Женский вопрос в журналах М.М. И Ф.М.Достоевских «Время» И «Эпоха» Дис. канд. фил. Наук. М., 2017. С. 45

²⁶⁸ Варламова Д.В.. Женский вопрос в журналах М.М. И Ф.М.Достоевских «Время» И «Эпоха» Дис. канд. фил. Наук. М., 2017. С. 48

полягала у зближенні «освіченого суспільства» із народом, на національній «почві» з релігійно-етичною основою²⁶⁹.

Головною складовою жіночого питання, що обговорювалася у журналі «Время» була жіноча освіта: «чому жінка, зайнята тією самою справою, як і чоловік, працює більше, а заробляє менше його? Чому кухарка бере менше платні, ніж кухар? Наставниця менше, ніж наставник? Повивальна бабця бере менше за візит, ніж акушер? Відповідь на ці запитання дуже проста: тому, що здебільшого жінка менше знає, ніж чоловік, а менше знає вона через те, що її не всього вчать, чого вчать чоловіка»²⁷⁰. Журнал виступав за допуск жінок до університетів, за безстанову освіту и можливість навчатися «чоловічим» професіям

У журналі також засуджується поділ сфер діяльності на жіночу та чоловічу: «А ми, легковажні, думали було, що та сама блага мета буде досягнута набагато природніше, якщо громадська думка дасть змогу жінкам, за бажанням, розширити коло їхніх знань і навіть доторкнутися злегка і до самої техніки науки; що тоді вони самі, без докладних суджень із боку елемента мужності, виділили б собі поступово відомі роди діяльності, властиві їхньому розуму та здібностям»²⁷¹. Водночас визнається різниця між статями в сфері культури та мистецтв: «спираючись на історичний досвід, вважається, що жінки досягають більшого успіху в тих мистецтвах, де особистість дійової особи пов'язана з виконанням. Жорж Санд - геніальна письменниця, але їй далеко до Шекспіра, Байрона, Шиллера... Але пані Марс, Рашель, Зонтаг, Тальоні - не поступаються нікому місцем у своїх мистецтвах»²⁷².

Повертаючись до течії «почвенництва» варто звернути увагу на релігійні погляди власне Ф. М. Достоевського, адже його погляди на жіночий рух були досить неоднозначними. Література православної релігійної традиції займала

²⁶⁹ Зеньковский В. В. Глава XI. «Почвенники». Аполлон Григорьев. Н. Н. Страхов. Ф. М. Достоевский // История русской философии. 2-е. Париж: 1989. С. 404-437.

²⁷⁰ Порецкий А. У. Наши домашние дела. (Современные заметки) //Время. 1861. №10. С. 157-188.

²⁷¹ Порецкий А. У. Наши домашние дела (Современные заметки). Время. 1862. №5. С. 38 - 58.

²⁷² Варламова Д.В.. Женский вопрос в журналах М.М. И Ф.М.Достоевских «Время» И «Эпоха» Дис. канд. фил. Наук. М., 2017. С. 88

особливе місце в читанні письменника, втім його зв'язок з церквою став тісним вже наприкінці його життя, за свідченнями сучасників²⁷³.

Проте заперечувати його релігійні пошуки, віру та наявність значного впливу релігії на його творчість неможливо. Достоевський «усвідомив необхідність досконалого перетворення душі людини для дійсного очищення від зла; він зрозумів, що ідеал абсолютної досконалості не може бути здійснено без благодатної допомоги Бога»²⁷⁴, «На світі є одне тільки позитивно прекрасне обличчя - Христос, тож поява цього безмірно, нескінченно прекрасного обличчя, звісно, є нескінченним чудом»²⁷⁵.

Водночас його релігійні пошуки були повні сумнівів: «Не як хлопчик же я вірю в Христа і Його сповідаю, а через велике горнило сумнівів моя осанна пройшла», також він зазначав, що питання про існування Бога було головним питанням, з яким він: «мучився свідомо і несвідомо все життя»²⁷⁶, це питання Достоевський вирішив склавши свій Символ віри: "немає нічого прекраснішого, глибшого, симпатичнішого, розумнішого, мужнішого і досконалішого за Христа, і не тільки немає, а й із ревнивою любов'ю кажу собі, що й не може бути. Мало того, якщо б хто мені довів, що Христос поза істиною, і справді було б, що істина поза Христом, то мені краще б хотілося залишатися з Христом, ніж з істиною"²⁷⁷.

Його релігійне життя було надзвичайно тісно пов'язане із його уявленнями про світ, людську долю та суспільний ідеал, і хоча світогляд письменника був надзвичайно релігійним він прихильно ставився певної частини ідей емансипації, водночас скоріш за все саме ці переконання і обмежували «розумну емансипацію», проте прямих підтверджень зв'язку його переконань та питань жіночого руху нами не було знайдено.

²⁷³ Коршунов . В. В. Религиозное мышление Ф.М. Достоевского в концепции Николая Лосского. Культурная жизнь Юга России. 2015. С. 50-55

²⁷⁴ Лосский Н.О. Достоевский и его христианское миропонимание. Chekhov publishing house of the East European Fund, Inc. USA. 1953. С 83

²⁷⁵ Лосский Н.О. Достоевский и его христианское миропонимание. Chekhov publishing house of the East European Fund, Inc. USA. 1953. С 93

²⁷⁶ Дроздов А. И. Гимоян С. А. Религиозные воззрения Ф. М. Достоевского. Труды Нижегородской духовной семинарии 2020. С. 35-57

²⁷⁷ Дроздов А. И. Гимоян С. А. Религиозные воззрения Ф. М. Достоевского. Труды Нижегородской духовной семинарии 2020. С. 48

Важливе значення для формування демократичних та консервативних поглядів мала закордонна література, зокрема робота Михайлова, яку ми розглянули, була фактично відповіддю на антифеміністичні праці Ж. Мішле та П. Ж. Прудона.

Мішле, схвилюваний розпадом родини и спадом народжуваності, написав в 1858 р. свій етюд «Кохання», де розглядав жінку як біологічно недосконалу та слабку істоту, він говорив про «фізичний фаталізм, властивий жінці від природи» та про її слабкість в порівнянні з чоловіком, виходячи з «хвороби материнства» та «вічної рани»²⁷⁸. Тобто з циклу освіти та праці жінка виключена за абсолютно природними причинами, а її призначенням є любити свого чоловіка, допомагати йому та виховувати дітей.

«Франції не вистачає кохання та воскресіння серця, але не свободи», а носієм цього містичного зв'язку є звичайно ж жінка, враховуючи її емоційність та чуттєвість²⁷⁹.

Іншою визначною працею стала праця Прудона «Про справедливість в революції та церкві» 1858 р. Автор виклав ще більш радикальні погляди на жінок, вказуючи на такі фізичні особливості як широкі стегна та груди, що свідчать виключно про роль матері для жінки²⁸⁰. Також відзначав розміри жіночого мозку, який у порівнянні з чоловічим є порівняно меншим. Більш того Прудон вивів власне фізичне співвідношення між чоловіком та жінкою: 3:2, у підтвердження своїх слів.

«Геніальність – це мужність духу і здатність до абстракції, узагальнення, створення та розуміння; дитина євнух та жінка не мають цих можливостей повною мірою». Аналізуючи роботу Мішле, Прудон категорично заперечував навіть жіночу здатність кохати, називаючи її ідолопоклонством та еротичним ідеалізмом.

²⁷⁸ Jules M. La Femme, 1860

²⁷⁹ Jules M. L'Amour, 1858

²⁸⁰ Proudhon P.J. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise, 1858

Обидві праці стали предметом гучних дискусій у Парижі. А в подальшому і в Російській імперії²⁸¹. Зокрема у 1859 р. у Санкт-Петербурзі, вийшла анонімна збірка «Мужчина и женщина вместе и врозь в различные эпохи их жизни», яка майже повністю дублювала тези Мішле та Прудона. Згодом в «Отечественных записках» було висловлено інакшу думку: що жінка може бути не тільки дружиною або повією. В «Русском вестнике» Євгенія Тур зазначала відсутність логіки в праці Мішле, хоча і не вважала себе феміністкою.

Релігійний аспект в цих дискусіях не розглядався, скоріш за все через негативні радикальні погляди на більш прості речі, зокрема фізіологію та раціональну роль в суспільстві.

Тобто зарубіжні праці, які багато в чому спиралися на релігійні традиції, переконання та традиційний опір зрушенням у жіночому питанні загалом, в Російській імперії викликали суперечливу реакцію вже на початку другої половини XIX ст.. Для консерваторів вони стали джерелом ідей для будування власного дискурсу, а для прибічників жіночого руху – поштовхом до більш активних дій із запереченням старих традицій та переконань на користь більш актуальним та новим засадам суспільного життя.

3.2 Дискурс «жіночої» літератури та преси в Російській імперії другої половини XIX ст..

Аби дослідити зародження та видозміни основних ідей жіночого питання, варто звернутися до дискурсу жіночої преси початкового періоду. В даному випадку ми розглядаємо дискурс як соціальний діалог між усіма структурами суспільства, як одну з характеристик історичного контексту на фоні якого розвивався жіночий рух та одночасно і як складову даного руху²⁸².

Основною категорією політичного дискурсу жіночого руху була концепція жінки, тобто основна ідея для опису даного феномену. На першому етапі, що ми розглядаємо, культивувалася ідея жінки, яка прагне знайти своє місце в

²⁸¹ Stites, Richard. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930. Princeton University Press, 1978. P.33

²⁸² Дейк ван Т. А. Анализ новостей как дискурса. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. С. 121–122.

чоловічому ряду, тобто пріоритетними були саме загальнодемократичні засади. Для укріплення своїх позицій застосовувалися ресурси загального політичного дискурсу, у якості ліберальних або радикальних демократичних рухів. Починаючи с 1890-х рр. це змінюється, адже в жіночому русі змінюються основні ідеї, питання, цілі та засоби їх досягнення, а головне – його послідовники та лідери.

Про цей процес писав А. В. Амфітеатров, який зазначав, що російські письменники відступили від своїх ідей емансипації, тоді коли в цій справі намітився справжній прогрес та радикалізм²⁸³. Він же зазначав, що ті самі «печальники жіночого питання» продовжували проблематизувати та конструювати ситуацію в рамках пануючого патріархального строю, із застосуванням традиційних концепцій та стереотипів²⁸⁴.

Отже, перейдемо безпосередньо до жіночої преси. Перші жіночі журнали видавалися чоловіками, там відтворювалася офіційна концепція жінки з її типовими інтересами: дім, родина, діти, мода та рукоділля. Навіть коли редакторками вже стали самі жінки, то кардинально на зміст це ніяк не вплинуло.

Першим виданням ідейної направленості став «Рассвет» В. А. Кремліна в 1859–1862рр. Там декларувалося, що: «жінка повинна заглибитися в сучасні ідеї, перейматися ними і, за можливості, брати участь у загальному русі вперед»²⁸⁵. Метою була освітньо-просвітницька діяльність в сфері науки, літератури та мистецтв для молодих жінок.

Наступним став «Женский вестник» 1866–1868 р., метою було оголошено розробку жіночого питання²⁸⁶, тобто обговорення «з різних боків становища російської жінки, вишукування засобів до поліпшення цього становища на всіх шляхах її розумної та корисної діяльності, по можливості розширення кола для цієї діяльності, допомога в розвитку розумових і моральних сил жінки, вказівка

²⁸³ Амфитеатров А. В. Женщина в общественных движениях России. Женева, 1905. С. 43.

²⁸⁴ Цебрикова М. К. Гуманный защитник женских прав. Отечественные записки. 1870. № 2. С. 227.

²⁸⁵ Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. С. 120

²⁸⁶ Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник» // Женский вестник. 1866. № 1. С. 67.

тих галузей праці, де жінка, самотійно поліпшуючи свій економічний побут, могла бути кориснішою сім'ї та суспільству»²⁸⁷. Журнал став першим, де піднялося питання про положення робітниці.

Проте це видання не давало читачам фактичного обґрунтування написаного, окрім висловів про «столітній егоїзм чоловіків», які вже нікого не цікавили. Не дивлячись на амбіційні та голосні заяви про значення та мету вісника при його заснуванні, його діяльність досить жорстоко обмежувалася цензурованими висловами, через несприятливу історичну обстановку²⁸⁸. Тож ми не можемо сказати, що до припинення діяльності цього та інших журналів має відношення жорстока критика, відсутність прихильників або ж релігійні переконання. На даному етапі жіночий рух все ще формується і зовнішні фактори на нього впливають значно меншим чином, аніж внутрішні протиріччя самих емансипаторів.

Тільки наприкінці XIX ст. ми спостерігаємо появу більш змістовних ранньо-феміністичних журналів, зокрема: «Друг женщин», «Женское дело», «Первый женский календарь» тощо. Вони формували нову концепцію жінки, розвивали мову, певну нову культуру, відходили від табуйованих тем та питань. Концепція жінки-помічниці чоловіка або жінки-матері відійшла на другий план на відміну від жінки-громадянки, яка прагне до індивідуальної свободи, до освіти, самореалізації та продуктивної для суспільства праці.

На сторінках «Друга женщины» йшло активне обговорення теми жіночої праці. Є.Михайлова аналізувала фізичний стан здоров'я жінки та дійшла висновку, що для неї мають бути відкриті усі сфери людської діяльності²⁸⁹. Тут же аналізувалася правова сторона життя жінок. В журналі «Женское образование» культивувалася ідея про те, що: «без освіти жінок немає народної

²⁸⁷ Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник» // Женский вестник. 1866. № 1. С. 67.

²⁸⁸ Смеюха В.В. Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект. Вопросы теории и практики журналистики. Ростов н/Д, 2011. С.54

²⁸⁹ Михайлова Е. Женский труд и профессиональное образование. Друг женщины. 1883. № 4. С. 89–99.

освіти, а без народної освіти немає, і не може бути істинної свободи, як у моральному, так і в цивільному сенсі цього слова»²⁹⁰.

Дуже важливим для нас моментом є орієнтація журналу на жінок працьовитих та віруючих. Адже «по-справжньому освіченими жінками можуть називатися ті, хто має високу освіту, великі наукові пізнання, пов'язані зі свідомістю, твердою вірою в існування Вищого Духа»²⁹¹.

Проводячи просвітницьку діяльність в найрізноманітніших галузях та прагнучи допомогти віднайти віру у Провидіння, редакція журналу пропонувала читачам життєписи видатних жінок та жінок, «прилічених до ліку святих». Це фактично була спроба поєднати релігійно-моральне виховання жінок з обговоренням проблем жіночого питання. Проте знову ж таки не було акцентовано на конкретні релігійні тексти або ідеології, тож в даному випадку ми можемо говорити про певну абстрактну релігійність, яка не йшла в розріз з жіночим рухом, як звичне консервативне православне благочестя.

Тобто преса розвивалася в усіх актуальних для розвитку жіночого питання напрямках. Консервативні статті та матеріали оцінювались таким чином: «Опозиція знаходить собі підтримку тільки в традиціях минулих століть і власному егоїзмі»²⁹². А оскільки в багатьох випадках антифеміністичні погляди спирались на релігію, то нехтування цими статтями, а отже, і традиційними ідеями, говорить нам про те, що прихильники жіночого руху повноцінно не дослухалися до «старих ідеалів», проте і антихристиянських поглядів відслідкувати ми не можемо. Навпаки, релігія направлялася в потрібні для емансипаторів напрями та підтримувала поставлені цілі.

Отже, проаналізувавши релігійні аспекти суспільної позиції стосовно жіночого руху в Російській імперії другої половини XIX ст. ми не можемо визначити релігію як основний чинник, ані в консервативному, ані в ліберальному колах, ані в сфері власне жіночого руху. В усіх випадках

²⁹⁰ Женское образование. 1876. № 1 – 2 С. 191

²⁹¹ Дневник женщины. Друг женщины. 1882. № 2. С. 59.

²⁹² Движение женского дела. Первый женский календарь на 1912 год. СПб., 1912. С. 104

апелювання до християнства в цій сфері, автори використовували його для обґрунтування власної позиції, навіть в тих випадках, коли мали власні, відмінні від ортодоксального християнства релігійні філософії та концепції. Досить поширеними є звернення до «законів природи» та раціональних правил існування жінок в російському суспільстві. В деяких випадках поряд з відстоюванням «жіночих інтересів» іде радикальна революційна позиція, тож ми не можемо відокремити прагнення рівноправ'я від прагнення загалом тотальних змін у державі. Таким чином суспільна реакція була дуже різноманітною, жіночий рух потерпав від протиріч як ззовні так і всередині, проте все одно продовжував набирати обертів.

Висновки

Розглянувши перший етап історії жіночого руху в Російській імперії, що охоплює період 1859-1905 рр., та проаналізувавши вплив релігії на його представниць, види та результати діяльності, а також на суспільні норми загалом, можемо зробити висновок, що православний світогляд в традиційному його розумінні в зазначений період не був домінуючим чинником в дискусіях щодо жіночого питання.

Гендерна ідеологія досліджуваного періоду досить сильно спиралася на релігійні ідеали жінки та засади про її призначення і діяльність. Зокрема жінці належало бути господинею, матір'ю, дружиною та другом свого чоловіка. Будь-яка громадянська діяльність сильно засуджувалася, як і ті жінки, які не дотримувалися належного їм образу життя. Незважаючи на те, що такі витікали з православних текстів, ми не можемо стверджувати, що саме вони були основою для свідомої підтримки такого суспільного ладу, адже в ці роки спостерігається певний спад релігійності. Тож дані норми могли бути наслідком збереження традиції, без апеляцій до конкретних релігійних постулатів.

Досліджуючи тексти священнослужителів досліджуваного часу щодо жіночого питання, можемо сказати, що на початку історії цього руху певна кількість представників духовного стану з прихильністю ставилася до ідеї появи освічених та ідейних жінок, прагнули залучити їх для допомоги популяризації церкви та віри, проте із подальшою ідеологізацією жіночого руху та зростанням його масштабів більшість представників церкви зайняли позиції щодо противниць жіночого руху.

Також нами було проведено аналіз впливу релігії на виховання та процес самоідентифікації жінок з різних станів. Ми дійшли висновку, що релігійні норми напряду або ж опосередковано, через звичаєвий лад та стереотипні ролі, впливали на всіх жінок, від селянок до жінок з дворянських родин. Проте із активізацією жіночого руху ми спостерігаємо зміну жіночої парадигми та, відповідно, зразків гендерної поведінки в бік зменшення впливу православ'я на життєві цілі та орієнтири жінки.

Аналізуючи постаті перших активісток жіночого руху, ми дійшли висновку, що вони не вбачали у своїй діяльності по досягненню рівних із чоловіками прав жодних протиріч із релігією. Проте важливо, що вони не були прихильницями традиційного православного вчення, вбачаючи у ньому несправедливість, некоректність. Вони прагнули брати участь у суспільно-важливих процесах, не дивлячись на загальноприйняті ідеї про призначення жінки. Варто також зазначити їх дещо критичне ставлення до окремих аспектів життя та вчення сучасної їм Православної церкви, зокрема, вони засуджували сліпе слідування релігії без її глибокого розуміння та істинної віри, а також вважали вірними лише ті релігійні засади, що проповідувалися засновниками християнства, не зважаючи на їх подальшу обробку та адаптацію.

Стосовно форм, напрямів та цілей жіночого руху, ми не можемо сказати про наявність в ньому певного релігійного або ж антирелігійного вектору. Діяльність, яка була дозволена законом, полягала переважно в благодійності та отриманні освіти. Цілями такої діяльності окрім загальної мобілізації руху була допомога в працевлаштуванні, отриманні рівних прав на освіту та певний духовний розвиток. Беручи до уваги тісний зв'язок жіночого питання та ліберальних рухів, серед яких певну роль грали атеїсти, ми можемо говорити про можливе пропагування певних антирелігійних ідей, проте вони не були жодним чином продемонстровані. Єдиним прикладом яскравої антирелігійної позиції були нігілістки, проте сама їх діяльність та ідеологічна основа не була направлена на вирішення жіночого питання, тож не може характеризувати його загальну ідейну основу в цій сфері.

Релігійні аспекти суспільної реакції на жіночий рух в Російській імперії також не були яскраво вираженими. В консервативному напрямі суспільних дискусій жінку направляли на її традиційні цілі, згадувалися християнські ідеали самопожертви та жінки-берегині. Противники емансипації наполягали на збереженні патріархальних традицій, проте аргументували свою думку з абсолютно різних позицій. Тут ми стикаємося із біологічним детермінізмом, апелюванням до релігійних текстів, посиленням на суспільні норми, природний

порядок. Консерватори в цій галузі також згадували найрізноманітніші філософські теорії, говорили про розтління російських жінок емансипаторами, економічні проблеми рівноправ'я тощо. Тобто питання невідповідності нового суспільного руху релігійними нормам не було першочерговим. Важливо, що визначаючи родину основною сферою життєдіяльності та реалізації жінки, верховенство чоловіка в родині зберігалось, за аналогією верховенства Христа в церкві

В ліберальному напрямі відкрито релігія не критикувалася, проте прихильники цього напрямку в переважній більшості не притримувалися традиційних православних поглядів. В своїх статтях вони зазначали, що освітній процес, який існує поряд із християнськими нормами, не відповідає вимогам часу та не дає можливості розвитку ані жінкам, ані суспільству, що потребує їх активної участі задля демократичних перетворень. Вони також заперечували будь-які природні відмінності жінки від чоловіка, які б обмежували її права та наполягали на однаковій соціалізації юнаків та дівчат. Тобто їх ідеї йшли в розріз з традиційними суспільними та релігійними нормами, проте конкретної критики релігії ми не вбачаємо.

В ідейних виданнях жіночого руху культивувалася ідея освіченої жінки-громадянки та наголошувалося на її духовному розвитку. Знову ж таки посилянь на конкретні антирелігійні тези або ж релігійні тексти ми не бачимо, хоча діяльність представниць жіночого руху і не відповідала традиційним православним ідеалам.

Отже, рівень впливу релігії на жіночий рух в Російській імперії другої пол. XIX ст. – поч. XX ст. був порівняно низьким, хоча і був присутнім в усіх досліджуваних нами питаннях. Найбільшого прояву він набув у форматі критики ідей жіночого руху серед представників консервативного напрямку та контролю діяльності установ цього суспільного руху. Зокрема, дозволялася лише благодійна діяльність, а в освітню програму подекуди входив Закон Божий, акцент робився на вихованні освіченої майбутньої матері та дружини. Стосовно ідей традиційного православного благочестя, то його засади не культивувалися

в жіночому питанні жодним чином, представниці руху переважно зверталися до видозмінених та абстрактних уявлень або ж релігійні основи взагалі не були складовою їх життєвих орієнтирів та діяльності.

Джерела

1. А. Жалоба женщины. Современник. 1857. № 5. С. 56-65.
2. Абрашкевич М. М. Прелюбодеяние с точки зрения уголовного права. Одесса, 1904.
3. Амфитеатров А. В. Женщина в общественных движениях России. Женева, 1905. 81 с.,
4. Амфитеатров, Александр Валентинович (1862-1938). Женщина в общественных движениях России. СПб.: Живое слово, 1907. 81 с.
5. Антонович В.А.. Женщины на окраинах.. Киевская старина. 1883. Т.V. №4. С.873 – 876.
6. Бакунин П. А. Запоздалый голос 40-х годов: По поводу женского вопроса. СПб., 1881. С. 471
7. Бакунин П. А. Основы веры и знания. - С.-Петербург : тип. В. Безобразова и К°, 1886. 408 с.
8. Беликов В. О самовоспитании женщин. Православное Обозрение. 1888. № 5. С. 384–395;
9. Биржевые ведомости. Русская периодическая печать (1702—1894): Под ред. А. Г. Дементьева, А. В. Западова, М. С. Черепанова. М. : Гос. изд-во политической литературы, 1959. 835 с.,
10. Біблія або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту
Автор: Перекл. Івана Огієнка Оpubліковано: Б.м., 1988 С. 1528
11. Будде Е. Положение русской женщины по бытовым песням.
Филологические записки. 1889. №4;
12. Бурнашева Е. Мы сами, женщины виноваты.
Журнал для воспитания. 1859. № 11. С. 252-2561
13. Вернадская М. Н. Женский труд. Экономический указатель. 1858. Вып. 8 Вып. 8. С. 98–102
14. Вернадская М. Н. Собрание сочинений. СПб., 1862. 496 с.
15. Вернадская М. Н. Собрание сочинений. СПб., 1862. С. 89.,

16. Кальманович А.А. Женское движение и его задачи: Краткий ист. очерк. СПб., 1908. С. 27.
17. Галахов И. Женский вопрос, его причины и оценка с христианской точки зрения. Христианское чтение. 1903. № 8. С. 217-234.
18. Галахов И.К. вопросу о социальном положении женщины по учению христианства (По поводу толкований о ненаказуемости аборта). Вера и разум. О религии, Богословско-философские исследования. 1914.
19. Герцен А.И., Долг прежде всего, [в:] А.И. Герцен, Полное собрание сочинений: в 30 т., Москва 1955, т. 6, 554 с.
20. Движение женского дела. Первый женский календарь на 1912 год. СПб., 1912.
21. Дестунис Н.А. Чему мы, женщины, учились?. Русская Беседа. 1859. Т. 3. С. 21–50.
22. Дитрих М.Н. Русская женщина великокняжеского времени. чл. Спб. археологического института. СПб. 1904. 39 с.
23. Дневник женщины. Друг женщины. 1882. № 2.
24. Дневник женщины. Друг женщины. СПб. 1882-1884.,
25. Добролюбов, Н.А. О религии и церкви : Избранные произведения / АН СССР, Ин-т ист. М. : изд-во АН СССР, 1960. 488 с.
26. Достоевский Ф. М. Полное собрание сочинений : в 30 т. Л.: Наука, 1972.
27. Дубакин Д.Н. Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления «Домостроя». СПб., 1880. 190 с.
28. Дубакин Д.Н. О влиянии Византии на семейный быт русского общества. Христианское чтение. 1881. № 3-4. С. 354-362
29. Евлогий Георгиевский. Путь моей жизни. Воспоминания митрополита. М., 1994. 621 с.
30. Ефименко А.Я. Народные юридические воззрения на брак. Знание. 1874. № 1. С. 1-45;
31. Ефименко А.Я. Крестьянская женщина. Дело. 1873. № 2. С. 173-206

- 32.Ефименко П.С. К истории семейных разделов. Киевская старина. 1883. Т. 14. № 3. С. 593-598;
- 33.Женское образование. 1876. № 1
- 34.Законы о женщинах. (Сборник всех постановлений действующего законодательства, относящихся до лиц женского пола). Сост. Канторович Я.А. СПб., 1899. 280 с.
- 35.Иванов В. Имущественная самостоятельность русской женщины. Русское богословие. 1883. № 4,
- 36.Киреев А.А. Дневник 1905-1910 ; Издатель, РОССПЭН; 472 с.
- 37.Коллонтай А.М. Введение к книге «Социальные основы женского вопроса». Избранные статьи и речи. М.: Политиздат, 1972. 430 с.
- 38.Лев Толстой и "женский вопрос" [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://kpfu.ru/news-archive/lev-tolstoj-i-39zhenskij-vopros39-73577.html> (дата звернения 13.02.2023)
- 39.Милль Дж. Ст. Подчиненность женщины. СПб., 1869. 304 с.
- 40.Михайлов М. Л. Женщины и их воспитание и значение в семье и обществе. Утопический социализм в России. М., Политиздат, 1985. С. 301-309.
- 41.Михайлов М.Л.. Русские писатели : биобиблиогр. словарь : справочник для учителя. ред. коллегия: Д.С. Лихачев. М.: Просвещение, 1971. С. 441-444.
- 42.Михайлова Е. Женский труд и профессиональное образование . Друг женщины. 1883. № 4.
- 43.Надеждин А.Права и значение женщины в христианстве.СПб., 1873.306 с.
- 44.О надзоре за воскресными школами и о назначении в них священников для преподавания Закона Божия. Постановление по Министерству народного просвещения от 8 января 1861 года. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Издание второе. В 3-х томах. Т. 3. СПб., 1876. С. 649.

45. О пересмотре правил о воскресных школах и о временном закрытии всех существующих школ этого рода. Высочайшее повеление от 10 июня 1862 г. Журнал Министерства народного просвещения. Часть 114. СПб., 1862. С. 243-244.
46. Об училищах для девиц духовного звания. Чтения в императорском обществе Истории и древностей российских при Московском университете. 1866. Кн. 1. С. 172.
47. Объявление об издании литературного журнала «Женский вестник». Женский вестник. 1866. № 1. С. 67.
48. Огарев Н.П. Избранные социально-политические и философские произведения: В 2 т. М., 1956. Т. II. 605 с.
49. Пальховский А. Еще о женском труде. По поводу журнальных толков об этом вопросе. Атеист. 1858,
50. Пальховский А. О русской женщине: По поводу романа г. Гончарова «Обломов». Посвящается исключительно читательницам. Московский вестник. 1859. № 28. С. 340.
51. Переклад проф. І. Огієнка: Укр. Біблійне Товариство, 2002. 1375 с.
52. Пирогов Н. И. Вопросы жизни. URL:
<http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st004.shtml> (дата звернення 23.11.2022)
53. Пирогов Н.И. Избр. педагогические соч. М., Педагогика, 1985. 502 с.
54. Писарев Д. И. Женские типы в романах и повестях Писемского, Тургеневе и Гончарова. Избр. соч.: В 2 т. М., 1934. Т. 1.
55. Писарев Д. И. Сочинения: В 4 т. Издательство: М.: Гослитиздат. 1955 - 1956 г. 1900 с.
56. Писарев Д.И. Реалисты. 1964. URL:
http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_0350.shtml (дата звернення 30.02.2023)
57. Писарев Д.И. Схоластика XIX века. 1965.
URL:<https://flibusta.club/b/357778/read> (дата звернення 30.02.2023)

58. Поздняков А.Н. Воскресные школы в России XIX века как опыт общественно педагогического движения.
URL: http://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/03/31/pozdnyakov_an_.pdf (дата звернения 25.11.2022)
59. Полное собрание законов Российской империи. URL https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (дата звернения 23.03.2023)
60. Положение о Женском медицинском институте 1895 г. (Собрание узаконений и распоряжений правительства. 1896, СПб. № 123, ст. 904, стр. 2309-2315)
61. Порецкий А. У. Наши домашние дела (Современные заметки). Время. 1862. №5. С. 38 – 58.
62. Порецкий А. У. Наши домашние дела. (Современные заметки). Время. 1861. №10. С. 157–188.
63. Протоиерей Георгий Флоровский. Пути русского богословия. Часть II. На пути к катастрофе (Кризис церковной культуры) URL: https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/vizantijskie-ottsy-v-viii-vekov/2 (дата звернения: 15.03.2023)
64. Рассвет. Журнал наук, искусств и литературы для девиц. СПб., 1859-1962.
65. Сафронов Н. Ответ на некоторые укоры духовному воспитанию и духовенству. Духовный вестник. 1863. Т. 3. С. 316 – 348
66. Смирнов С. «Бабы богомерзкие. Сборник статей, посвященных В. О. Ключевскому. М. Печатня С. П. Яковлева. 1909 217-243.;
67. Смирнов С. О служении женщин в Церкви. Церковный вестник. 1908. Апрель. № 17. С. 498–499
68. Соловьев Н. Женщинам. Эпоха. 1864. № 12
69. Соловьев Н. Женщинам. Эпоха. 1864. № 12
70. Соловьев Н. Милль, Конт и Бокль о женском вопросе. М., 1870
71. Страхов Н. Женский вопрос. Разбор сочинения Джона Стюарта Милля «О подчинении женщины». СПб., 1871. 50 с.

72. Толстая С. А. Дневники 1862–1910. Издательство: Захаров, Серия: Биографии и мемуары, 688 с.
73. Толстая С. А. Дневники 1862–1910. Издательство: Захаров, Серия: Биографии и мемуары. 688 с.
74. Толстой Л. Н. Полн. собр. соч. М. 1928-1956
75. Толстой Л. Н. Письмо к Н. Н. Страхову от 19 марта 1879. Собрание соч.: В 22 т. М., 1984.
76. Тыркова А. В. Памяти А.П. Философовой (1837 – 1912). Анна Павловна Философова и ее время: Т. 1. Петроград, 1915. 484 с.
77. Тютрюмов И.М. Имущественные отношения супругов по обычному праву русского народа. Русская речь. 1879. № 2; 4; 7; 9;
78. Устав Русского женского взаимно-благотворительного Общества в С.-Петербурге. Спутник женщины. Настольная книга для женщин под ред. Н.А.Лухмановой. СПб., 1898. 119 с.
79. Устав Русского женского взаимно-благотворительного Общества в Санкт-Петербурге. Спутник женщины. Настольная книга для женщин под ред. Н. А. Лухмановой. – СПб., 1898;
80. Феодор (Поздеевский), архиеп. Смысл христианского подвига. Свято-Троицкая Сергиева лавра, 1995. 181 с.
81. Философова А.П. Заявление председательницы "Общества дешевых квартир". СПб., 1873;
82. Цебрикова М. К. Гуманный защитник женских прав. Отечественные записки. 1870. № 2. С. 209-228.
83. Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : В 15 т. М. : Гослитиздат, 1939–1953
84. Чернышевский Н. Г. Что делать? Библиотека Всемирной литературы, М.: Художественная литература, 1969.
85. Чубинский Т. VII, с.354. (Цит. за Сумцов Н. Малорусские пьянищкие песни. С.279) // Киевская старина. 1886.

- 86.Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России. СПб.: Тип. акционер. о-ва «Образование», 1912. 32 с.
- 87.Шелгунов Н В. Воспоминания. В двух томах. Том 2. 1967 год. 522 с.
- 88.Jules M L'Amour, Hachette. 1858. 296 p.
- 89.Jules M. La Femme, Hachette. 1860. 296 p.
90. Proudhon P.J. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise, 1858,

Література

- 91.Айвазова С. Г. Женское движение в России. Опыт типологического анализа. Мужчина и женщина в современном мире: меняющиеся роли и образы. Т. 1. М., 1999.
- 92.Айвазова С. Г. Идейные истоки женского движения в России. Общественные науки и современность. 1991. № 4.
- 93.Айвазова С. Г. К истории феминизма . Женщина в обществе: мифы и реалии. М., 2000.
- 94.Айвазова С. Г. К истории феминизма. Общественные науки и современность. 1992. № 6. С. 153—169., Мельникова Т. А. Женское движение России в политических процессах современного общества. М.: СИМС, 1999. 188 с.
- 95.Айвазова С. Русские женщины в лабиринте равноправия. URL: http://www.owl.ru/win/books/rw/s1_16.htm 2. (дата звернения 04.02.2023)
- 96.Андреева В. Г. Героини романов Л. Н. Толстого и «одуряющее свойство» светского существования. Два века русской классики. 2021. Т. 3, № 1. С. 160-210
- 97.Б. Козьмин, Литература и история. Сборник статей, «Художественная литература», М. 1969, 528 стр.
98. Байдин В. Женщина в Древней Руси. Русская женщина и православие. СПб., 1997
- 99.Белова А. В. Девичество российской дворянки XVIII – середины XIX века: телесность, сексуальность, гендерная идентичность. Женщина в российском обществе. 2006. № 4. С. 45–63.

- 100.Белякова Е.В., Белякова Н.А., Емченко Е.Б. Женщина в православии. Церковное право и российская практика. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (дата звернення: 15.03.2023)
- 101.Бендин, А. Религиозная толерантность в Российской империи как этнообразующий и консолидирующий фактор (вторая половина XIX - начало XX вв.)
102. Бендин А. Кафоликия: сб. науч. ст.; под ред. А.В. Данилова. Минск: Тесей, 2003. С. 96-108.
- 103.Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту. мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена.
- 104.Богданович А.В. Три самодержца. Дневники генеральши Богданович. М.: Вече, 2008. 496 с.
- 105.Богучарский В. Активное народничество семидесятых годов. М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1912. 384 с.
- 106.Большакова О.В. Религия и церковь в жизни русской женщины (X – начало XX в.). История России в современной зарубежной науке. 2010. С. 90-106
- 107.Варламова Д.В.. Женский вопрос в журналах М.М. и Ф.М.Достоевских «Время» И «Эпоха» Дис. канд. фил. Наук. М., 2017. 158 с.
- 108.Водовозова Е. Н. На заре жизни. Мемуарные очерки и портреты. М.: Худож. лит., 1987. С. 175
- 109.Володимир Маслійчук. «Українська жінка» та «Українська історіографія» Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в, 87-98, 2012.
- 110.Воронина О.О. Роль женщин в русской культуре: позиции мыслителей XIX в. Женщина в российском обществе. 2022. С.102-116
- 111.Воронина О.О. Роль женщин в русской культуре: позиции мыслителей XIX в. Женщина в российском обществе. 2022. №4. С. 102-118
- 112.Вороницын И. П. Н. Г. Чернышевский и религия. М., 1933. 142 с.
- 113.Вороницын И. П. Н. Г. Чернышевский и религия. М., 1933. 142 с.

- 114.Ворошилова О. Н. Образ женщины в религиях: Научно-методический электронный журнал «Концепт». 2017. Т. 23. С. 33–37
- 115.Гендерний підхід: історія, культура, суспільство . під ред. Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів: ВНТЛ-Класика, 2003. 250 с.
- 116.Гиероглифов А. Общественное призвание женщины. Отечественные записки. 1863. № 8. С. 533.
- 117.Горичева Т. Русская женщина и православие. Богословие, философия, культура. СПб., 1996. С. 77-84;
- 118.Григорьева Т.П. Дао и Логос. Встреча культур. М., 1992. 424 с.
- 119.Гриценко А. Жінка і релігія: гендерний аспект. Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві: Мат–ли міжнар. наук. конф. Чернівці, 2005. С.143-144.
120. Данилин Ю.И. Об отношении православной церкви к женщине. Актуальные вопросы научного атеизма и истории религии. Гродно, 1985. С. 39-43.
- 121.Де Лауретис Т. Американский Фрейд. Введение в гендерные исследования. Ч. 2: Хрестоматия. под ред. С.В. Жеребкина. Харьков: ХЦГИ; СПб.: Алетейя, 2001. С. 23–47.
- 122.Дейк ван Т. А. Анализ новостей как дискурса. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989. 308 с.
- 123.Достоевская А. Г. Указ. соч. С. 17
- 124.Дроздов А. И. Гимоян С. А. Религиозные воззрения Ф. М. Достоевского. Труды Нижегородской духовной семинарии. 2020. С. 35-57
- 125.Емченко Е.Б. Женщина в Православии: церковное право и российская практика. М.: Кучково поле, 2011. 704 с.
- 126.Завьялова С.В. Женщина, религия, общество в трудах русских философов рубежа XIX - XX вв. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2011. С. 203-206
- 127.Захарченко Є. Родина священника та проблема парафіяльної реформи у суспільстві Російської імперії XIX - початку XX ст. 2015 с. 125

- 128.Зборовская Е.П. Особенности научно–материалистического мировоззрения женщин. Проблеми філософії. 1989. Вип. 79. С. 44–50
- 129.Зеньковский В. В. Глава XI. «Почвенники». Аполлон Григорьев. Н. Н. Страхов. Ф. М. Достоевский. История русской философии. 2-е. Париж: 1989. С. 404-437.
- 130.Зырянов П.Н. Русские монастыри и монашество в XIX – начале XX века: Монашество и монастыри в России: XI–XX века: Исторические очерки. М.: Вербум, 2002. 319 с.
- 131.Из истории женской личности в России: Лекции и статьи. СПб., 1914. 307 с.; Буланова-Трубникова О.К. Три поколения. М.; Л.: Госиздат, 1928. 215 с.
- 132.Ильинский В. Благотворительность в России. СПб., 1908 (бесплатное приложение к журналу «Луч света»). Санкт-Петербург : тип. Имп. Человеколюбив. о-ва, 1908. С. 31
- 133.Исторический очерк Золотоношского Богославского Женского монастыря, Полтавской епархии. И.Авраменко (сост.) Полтава, 1914. 173 с.
- 134.Кардапольцева В. Н. Женственность как социокультурный конструкт. Вестник РУДН. Сер.: Социология. 2005. № 1. С. 62-75
- 135.Касаткина Т. А. Характерология Достоевского. Типология эмоционально-ценностных ориентаций. М.: Наследие, 1996. 336 с.
- 136.Клочков, В.В. Закон и религия: от государственной религии в России к свободе совести в СССР. Москва: Политиздат, 1982. 160 с.
- 137.Ковцуняк В.І. Служіння жінок в Древній та сучасній Православній церкві: Дис. канд. богослов'я. К., 1999. 204 с.
- 138.Козлов К.В. К истории православного внешкольного образования в России во второй половине XIX – начале XX веков: церковные воскресные школы. Научные ведомости. Серия История. Политология. Экономика. Информатика, №13(132). Выпуск 23, 2012. С.134-140.

139. Козлова Н. Н. Политическая философия российского консерватизма XIX – первой половины XX века: гендерные аспекты: дис.д-ра полит. наук. М., 2014. 374 с.
140. Коршунов В. В. Религиозное мышление Ф.М. Достоевского в концепции Николая Лосского. Культурная жизнь Юга России. 2015. С. 50-55
141. Крупская Н.К. Сборник статей о работе среди женщин. М.; Л.: Госиздат, 1926. 156 с.
142. Кузнецов А.Н. Антропологический принцип в философии Н. Г. Чернышевского. Вестник Мурманского государственного технического университета. № 2. 2002.
143. Кураев А., диакон. Женщина в церкви: Беседы с богословом. М.: Эксмо: Яуза, 2004. 120 с.
144. Леонтьева Т. Г. Женщины из духовного сословия в самодержавной . Женщины. История. Общество . ТвГУ. Вып.1. Тверь, 1999. С. 47-57.
145. Лосский Н.О. Достоевский и его христианское миропонимание. Chekhov publishing house of the East European Fund, Inc. USA. 1953. 406 с
146. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства. (XVIII-начало XIX века). Санкт-Петербург. «Искусство - СПб». 1994. 485 с.
147. Люлева Е. «Свободная женщина и христианство». М., 1906., Яцкевич, В.И. Краткие сведения о старообрядческом расколе и сектах в русской церкви, с изложением действующего о них законодательства. Москва : т-во И.Д. Сытина, 1900. - 83 с..
148. Мазовецкая Э. Анна Энгельгардт. Санкт-Петербург второй половины XIX в. Спб., 2001. 224 с.
149. Маркова О.Ю. Гендерные измерения современного общества. Отчуждение человека в перспективе глобализации мира. , Выпуск 1. Сборник философских статей. Под ред. Маркова Б.В., Солонина Ю.Н., Парцвания В.В. Санкт-Петербург : Издательство «Петрополис», 2001. 223 с.

150. Мартыненко Н.К. Традиции гендерных ролей в российском обществе. Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева. 2015. С. 143-154
151. Матханова Н. П. Отношение к религии одной из участниц народнического движения. Общественное сознание населения России по отечественным нарративным источникам XVI-XX вв. Новосибирск, 2006. С. 129–137.
152. Миронов Б. Н. Социальная история России. Т. 1. СПб., 2000. 515 с.
153. Миронов Б.Н. Историческая социология России: учебное пособие. СПб.: Изд. дом Санкт-Петербург, ун-та; Интерсоцис, 2009. 535 с.
154. Н. Г. Чернышевский в воспоминаниях современников. 1930. URL: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_1930_vosp_sovremennikov.shtml. (дата звернення 16.11.2022)
155. Недзельська Н.І. Проблема жінки в релігіях авраамістичної традиції. К., 2004. 18 с.
156. Нижнікова С.В. Єпархіальні жіночі училища в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Монографія. С.В. Нижнікова; Науковий редактор Л. Ю. Посохова. Х.: Майдан, 2018. 244 с.:
157. Орлова, Т.В. Жіноцтво і релігія: підходи вітчизняної історіографії. Гілея (Випуск). 2009. с. 133-143.
158. Павлюченко Э.А Женщины в русаком освободительном движении: от Марии Волконской до Веры Фигнер. М.: Мысль, 1988. 272 с.
159. Пархоменко В. О крещении св. Кн. Ольги. Вера и разум. 1911. № 10. Кн. 2. С.429–449
160. Перевалова Е.В. Вопросы женского высшего образования в отечественной прессе. 1860-1880-х гг. : (На материале газеты "Московские ведомости"). Высшее образование в России. 2015. № 4. С. 136 – 142.
161. Петренко Н.А. Творческий диалог П. Д. Боборыкина с Ф. М. Достоевским в романе «Жертва вечерняя». Вопросы русской литературы. 2012. С. 164-173

- 162.Пехота Г.И. Критика православно-богословских представлений о женщине в прошлом и настоящем. Вопросы атеизма. К., 1986. Вып. 22. С. 78-85.
- 163.Пирогов Н. И. Вопросы жизни. URL:
<http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z00000052/st004.shtml> (дата звернения 23.11.2022)
- 164.Полнер Т.И. Лев толстой и его жена. История одной любви. П., 1928. с.
 [Электронный ресурс]. Режим доступа:
http://dugward.ru/library/tolstoy/polner_lev_tolstoy.html (дата звернения 13.02.2023)
- 165.Постернак А. В. Очерки по истории общин сестер милосердия. 2001.304 с
- 166.Притчина Е.А. Женщина и религия. М., 1960. 56 с.
- 167.Пустернакова Д.А.. Женский вопрос на страницах русских журналов второй половны XIX века. Культурная жизнь юга России. № 1 (48). 2013. С.85-87
- 168.Пушкарёва Н. Л. Русская женщина: история и современность. Два века изучения женской темы русской и зарубежной наукой. 1800–2000. М.: Ладомир, 2002. 526 с.
- 169.Пушкарёва Н.Л. Смешны ученые девицы? (Проблема стигматизации женщин-ученых и влияние социальных ожиданий на женские жизненные стратегии и стиль жизни). Вопросы истории естествознания и техники. 2017. Т. 38. № 4. С. 756–770.
- 170.Рабжаева М. В. Женская эмансипация в России: эксперименты по гендерному конструированию. Российские женщины и европейская культура: материалы V конф., посвящ. теории и истории женского движения. сост. и отв. ред. Г. А. Тишкин. СПб.: Санкт-Петерб. филос. о-во, 2001. С.18-31.
- 171.Ревякина А. А. Интерпретация стержневых проблем творчества А. Н. Островского: (сводный реферат). Социальные и гуманитарные науки.

- Отечественная и зарубежная литература. Сер. 7, Литературоведение. 2015. № 3. С. 126-143.
172. Руденко К.П. Жінка і релігія. К., 1962. 32 с.
Зеленчук І.П. Чому жінка релігійніша від чоловіка. Харків, 1930. 80 с.
173. Саралидзе М.Г. Состояние российского общества второй половины XIX - начала XX в. в оценке епископа Гурия (Буртасовского). Вестник Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета. Серия 2: История. История Русской Православной Церкви. 2021. с 98-109
174. Секирин, А. А. Конфессиональная политика государства в отношении сектантства и старообрядчества в Российской империи во второй половине XIX – начале XX веков. Молодой ученый. 2016. № 1. С. 600-612.
175. Секирин, А. А. Миссионерская деятельность Русской Православной Церкви и церковная политика в отношении сектантства и старообрядчества во второй половине XIX века. Исторические исследования материалы IV Междунар. науч. конф). Казань : Бук, 2016. С. 67-71
176. Смеюха В.В. Отечественные женские журналы: историко-типологический аспект. Вопросы теории и практики журналистики. Ростов н/Д, 2011. С 50-58
177. Смолич И.К. Русское монашество (988–1917). Приложение к «Истории Русской Церкви. М.: Церк.- науч. центр «Православная энциклопедия», 1997. 606 с
178. Сосина Г. А. Типология женских образов в романах И. С. Тургенева. Интерактивная наука. 2018. № 6. С.76-79
179. Стеллецкий Н. Христианское назначение женщины. Женская эмансипация нашего времени. К., 1909. 44 с.
180. Суковатая В.А. Женщина в христианстве: гендерный аспект. Вісник Харківського нац. Ун-ту ім. В.Н.Каразіна. № 501/2. Проблеми буття людини. Харків, 2001. С.52–57.

181. Супрун В.И. Семья и женщина: реальность и тенденции: Материалы международного симпозиума. Новосибирск, 1998. С. 107-112.
182. Тинякова И.П. Учение о женщине в православии. Женщина в современном мире. М., 1989;
183. Тишкин Г. А. Женский вопрос в России, 50-60-е гг. XIX в.. Ленинград. Изд-во ЛГУ, 1984. 239 с.
184. Трескунов М.С. Жорж Санд : критико-биографический очерк. Л. : «Худож. лит.», 1976.– 246 с.
185. Трофимова, Е. И. Вопросы терминологии в гендерных исследованиях / Е. И. Трофимова. Современные проблемы подготовки специалистов по социальной работе и социальной педагогике : материалы Междунар. третьей науч.-практ. конф., 27-28 марта 2003 г., г. Екатеринбург. Вып.1. Рос. гос. проф.-пед. ун-т. - Екатеринбург : Издательство РГППУ, 2003. - С. 84-99.
186. Ужанков А. Н. Еще раз о «Луче света в темном царстве»: (о драме А. Н. Островского «Гроза») Новый филологический вестник. 2017. № 4. С. 179-189
187. Федченков, В. Россия между верой и безверием. Москва: АНО «Развитие духовности, культуры и науки», 2003. 732 с.
188. Фирсов С.С. Русская Церковь накануне перемен (конец 1890-х - 1918 гг.) М.: 2002 - 637 с.
189. Флегонтова С. Домострой. Русская женщина и православие: Богословие, философия, культура. СПб., 1996. С. 29-46.
190. Фоменко А.К., Фоменко И.А. Отношение христианства к женщине, семье, детям. К., 1983. 679 с.
191. Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство. М., 1914.
192. Хлопонина О. О. Женский мир в русской культуре рубежа XIX–XX вв.: типологические характеристики и художественная репрезентация. Вестник Вятского государственного университета. 2014 С. 19-24

193. Чижова М. «Игумения всея Руси». Памяти игумении Таисии (Солоповой).
URL: <https://pravoslavie.ru/109887.html> (дата звернення: 15.03.2023)
194. Шашков С. С. Собрание сочинений в 2-х томах. Т. 1. Исторические судьбы женщины, детоубийство и проституция. История русской женщины. СПб., 1898. С. 805.
195. Шелковая Н. Женское начало в религии. Теория и история феминизма. Харків, 1996. С.302-321.
196. Шмеман А.Д... Собрание статей 1947—1983, Москва: Русский путь. 2009. 894 с.
197. Щапов А. П. Сочинения. Т. 2., СПб., 1906. 803 с
198. Щепкина Е.Н. Женщины в русских университетах. Вестник Европы. 1912. № 9. С. 362-377
199. Щурат В. Маріинський культ на українських землях давньої польської держави. Львів, 1910. 36 с.
200. ю504 с.
201. Юкина И. И. История женщин России: женское движение и феминизм. 1850–1920+е гг. Материалы к библиографии. СПб., 2003;
202. Юкина И. И. Русский феминизм как вызов современности. под ред. Т. А. Мелешко. СПб. :Алетейя, 2007. 544 с.
203. Appel A. Möglichkeiten und Grenzen für ein Amt der Frau in frflchristlichen Gemeinden am Beispiel der Pastoralbriefe und der Thekla-Akten // Frauen in der Geschichte VII. Interdisziplinäre Studien zur Geschichte der Frauen im Frühmittelalter. Schwann, Dflsseldorf, 1986. P. 244–256.
204. Benz E. Geist und Leben der Ostkirche. Hamburg, 1957. S. 126-136;
205. Davis N.Z. “Women’s History” in Transition. Feminism and History. Ed. by Scott J.W. Oxford – NewYork, 1996.
206. Fedotov G.F. The Russian Religious Mind. Part 1-2. Cambridge (Mass.), 1966;
207. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. Cambridge, 1989.
208. Hardibg S. The Science Question in Feminism. Ithaka – NewYork, 1986. P. 42

- 209.Hirdman Y. The Gender System. Moving On. Ed. by Andreasen T. Aarhus, 1991.
- 210.Hull I. Feminist and Gender Theory. Through the Literary Looking Glass. Central European History. V. 22. 1989. P. 279-300.
- 211.Lederer W. The Fear of Women. N. Y., 1968.
- 212.McNally S. From Public Person to Private Prisoner: The Changing Place of Women in Medieval Russia. State University of N. Y. (Binghamton diss.), 1976.
213. Multer L. Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis 18. Jh. Wiesbaden, 1951;
- 214.Onash K. Paraskeva-Studien. Ostkirchliche Studien. 1957. Vol. 6 (2-3). P. 121-141.
- 215.Ruffmann K.H. Das Rußlandbild im England Shakespeares. Gottingen, 1952. S. 140-151.
- 216.Stites, Richard. The Women's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930. Princeton University Press, 1978. 464 p.
217. Strotmann D.T. Quelques aperçus historiques sur le culte marial en Russie. Irenikon. Chevetogne, 1959. T. XXXII. P. 178-202;
- 218.Thyret I.R. Ecclesiastical perceptions of the female and the role of the holy in the religious life of women in Muscovite Russia: Unpubl. Ph diss. Indiana University. Bloomington (bad,), 1992
- 219.Wahrman D. Middle Class. Domesticity Goes Public: Gender, Class and Politics. Journal of British Studies. 1993. V. 32. N 4. P.396-432

References

1. A. A woman's complaint. *Sovremennik*. 1857. № 5. C. 56-65.
2. Abrashkevich M. M. *Adultery from the point of view of criminal law*. Odessa, 1904.
3. Amfiteatrov A. V. *Woman in social movements in Russia*. Geneva, 1905. 81 c.,
4. Amfiteatrov, Alexander Valentinovich (1862-1938). *Woman in social movements in Russia*. SPb: Zhivoye Slovo, 1907. 81 p.
5. Antonovich V.A. *Women on the outskirts*. // *Kievan antiquity*. 1883. №. #4. C. 873 - 876.
6. Bakunin P.A. *Delayed voice of the 40's: About the women's issue*. SPb., 1881. C. 471
7. Bakunin P. A. *Fundamentals of faith and knowledge*. - St.-Petersburg: type. V. Bezobrazov and K°, 1886. 408 c.
8. Belikov V. *About self-education of women*. *Orthodox Observer*. 1888. № 5. C. 384-395;
9. *The Exchange Bulletin. Russian periodicals (1702-1894)*: Ed. by A. G. Dementiev, A. V. Zapadov, M. S. Cherepakhov. M. Moscow: State Publishing House of Political Literature, 1959. 835 c.,
10. *The Bible or Holy Writ Books of the Old and New Testament* Author: Ivan Ogjenek Published: B.M., 1988 Pages: 1528
11. Budde E. *The position of the Russian woman according to everyday songs*. *Philological notes*. 1889. №4;
12. Burnasheva E. *We ourselves, women are to blame*. *Magazine for education*. 1859. № 11. P. 252-256
13. Vernadskaya M. N. *Women's Labour*. *Economic Index*. 1858. Vol. 8 Issue. 8. C. 98-102
14. Vernadsky M. N. *Collected Works*. SPb., 1862. 496 c.
15. Vernadsky M. N. N. *Collected works*. SPb., 1862. C. 89.,
Kalmanovich A.A. *Women's Movement and its Tasks: A brief history*. SPb., 1908. C. 27.

16. Galakhov I. The women's question, its causes and assessment from the Christian point of view. *Christian Reading*. 1903. № 8. C. 217-234.
17. Galakhov I. On the Social Status of Women According to Christianity's Teaching (On Interpretations on the Non-Punishability of Abortion). *Faith and Reason. On Religion, Theological and Philosophical Studies*. 1914.
18. Herzen A.I., Duty first of all, [in:] A. I. Herzen, *Complete Works: in 30 vol.*, Moscow 1955, vol. 6, 554 p.
19. The Movement of Women's Cause. The first women's calendar for 1912. SPb., 1912.
20. Destunis N.A. What did we women learn? *Russkaya Beseda*. 1859. T. 3. C. 21-50.
21. Dietrich M.N. Russian woman of the Great Princes time. Dietrich M.N. Russian woman of Grand Ducal epoch, member of the St. Petersburg Archaeological Institute. SPb. 1904. 39 c.
22. Diary of a woman. *Friend of the woman*. 1882. № 2.
23. Diary of a Woman. *Friend of the woman*. SPb. 1882-1884.,
24. Dobrolyubov, N.A. *On Religion and Church : Selected Works / USSR Academy of Sciences, Institute of History. : publishing house of the AS USSR*, 1960. 488 c.
25. Dostoevsky F. M. *Complete Works : in 30 vols. L. : Science*, 1972.
26. Dubakin D.N. The influence of Christianity on the family life of Russian society in the period before the appearance of *Domostroy*. St. Petersburg, 1880, 190 p.
27. Dubakin D.N. On the influence of Byzantium on the family life of Russian society. *Christian reading*. 1881. № 3-4. C. 354-362
28. Eugene Georgievsky. The way of my life. *Memories of the Metropolitan. M.*, 1994. 621 c.
29. Efimenko A.Ya. People's legal views on marriage. *Znanie*. 1874. № 1. C. 1-45;
30. Efimenko A.Y. A peasant woman. *Delo*. 1873. № 2. C. 173-206

31. Efimenko P.S. To the history of family divisions. *Kievskaya starina*. 1883. T. 14. № 3. С. 593-598;
32. Women's education. 1876. № 1
33. Laws about women. (Compilation of all existing laws relating to the female sex). Compiled by. Kantorovich YA. SPb., 1899. 280 c.
34. Ivanov V. Property Autonomy of the Russian Woman. *Russkoe theologii*. 1883. № 4,
35. Kireev A.A. Diary 1905-1910 ; Publisher, ROSSPEN; 472 p.
36. Kollontai A.M. Introduction to the book "Social Fundamentals of the Women's Question". Selected articles and speeches. Moscow: Politizdat, 1972. 430 c.
37. Leo Tolstoy and the "Women's Question". [Electronic resource]. Access mode: <https://kpfu.ru/news-archive/lev-tolstoj-i-39zhenskij-vopros39-73577.html> (date of access: 13.02.2023).
38. Mill J. St. The Subordination of Woman. SPb., 1869. 304 c.
39. Mikhailov M. L. Women and their upbringing and importance in the family and society. *Utopian Socialism in Russia*. Moscow, Politizdat, 1985. С. 301-309.
40. Mikhailov M.L. Russian writers : a bibliographical dictionary : a handbook for teachers. ed. by D. S. Likhachev. Moscow: Prosveshcheniye, 1971. С. 441-444.
41. Mikhaylova E. Women's Labour and Vocational Education. *Friend of the woman*. 1883. № 4.
42. Nadezhdin A. The Rights and Meaning of Woman in Christianity. St. Petersburg, 1873. 306 c.
43. About the supervision of Sunday schools and the appointment of priests to teach the Law of God. Resolution of the Ministry of National Education dated January 8, 1861. Collection of decrees at the Ministry of National Education. Second edition. In 3 volumes. T. 3. St. Petersburg. 1876. С. 649.
44. About the revision of regulations for Sunday schools and about the temporary closure of all existing schools of that kind. Imperial dictate of 10 June 1862, *Journal of the Ministry of Public Education*. Part 114. St. Petersburg. 1862. С. 243-244.

45. about the religious girls colleges. Readings at the Imperial Society of Russian History and Antiquities at the Moscow University. 1866. Book 1, P. 172.
46. Announcement about the publication of a literary magazine "The History of the Clergy", 1866, p. 46.
47. Ogarev N.P. Selected Socio-Political and Philosophical Works: In 2 vols. M., 1956. VOL. II. 605 c.
48. Pal'khovsky A. More about women's work. On journal interpretations of this issue. Athey. 1858,
49. Pal'khovsky A. About the Russian woman: On the novel "Oblomov" by Mr. Goncharov. Dedicated exclusively to female readers. Moskovsky Vestnik. 1859. № 28. C. 340.
50. Translation by Prof. I. Ogjenek: Ukr. Bible Association, 2002. 1375 c.
51. Pirogov N. I. Questions of Life. URL:
<http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z0000052/st004.shtml> (date of appeal 23.11.2022).
52. Pirogov N.I. Selected pedagogical works. Moscow, Pedagogy, 1985. 502 c.
53. Pisarev D.I. Female Types in the Novels and Stories of Pisemsky, Turgenev and Goncharov. Izbr. Opus: In 2 vols. M., 1934. T. 1.
54. Pisarev D.I. Works: In 4 vols. Publisher: Moscow: Goslitizdat. 1955 - 1956. 1900 p.
55. Pisarev D.I. Realists. 1964. URL: http://az.lib.ru/p/pisarew_d/text_0350.shtml (accessed 30.02.2023)
56. Pisarev D.I. Scholasticism of the 19th century. 1965.
URL:<https://flibusta.club/b/357778/read> (date of inquiry 30.02.2023)
57. Pozdnyakov A.N. Sunday schools in Russia in XIX century as an experience of social pedagogical movement.
URL:http://www.sgu.ru/sites/default/files/textdocsfiles/2014/03/31/pozdnyakov_an_.pdf (access date 25.11.2022)
58. Complete Collection of Laws of the Russian Empire. URL:https://nlr.ru/e-res/law_r/content.html (date of appeal 23.03.2023)

59. Provision about Women Medical Institute of 1895 (Collection of Edicts and Orders of the Government. 1896, SPb. № 123, article 904, pp. 2309-2315
60. Poretsky A.U. Our domestic affairs (Contemporary notes). Vremya. 1862. №5. C. 38 - 58.
61. Poretsky A.U. Our domestic affairs. (Modern Notes). Vremya. 1861. №10. C. 157-188.
62. Archpriest Georgy Florovsky. Paths of Russian theology. Part II. On the Way to Catastrophe (Crisis of Church Culture) URL:
https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Florovskij/vizantijskie-ottsy-v-viii-vekov/2
(date of call: 15.03.2023)
63. Dawn. Journal of Sciences, Arts and Literature for Maidens. St. Petersburg, 1859-1962.
64. Safronov N. Reply to some reproaches to the spiritual upbringing and clergy. Spiritual Herald. 1863. T. 3. C. 316 - 348
65. Smirnov S. "Babes of God. Collection of articles dedicated to V.O. Kluchevsky. M. Printing house of S. P. Yakovlev. 1909 217-243.;
66. Smirnov S. On the ministry of women in the Church. Church Herald. 1908. April. № 17. C. 498-499
67. Soloviev N. To women. Epoch. 1864. № 12
68. Soloviev N. To women. Epoch. 1864. № 12
69. Soloviev N. Mill, Comte and Bockle on the Woman's Question. M., 1870
70. Strakhov N. The Woman's Question. An Examination of John Stuart Mill's Essay on the Subordination of Woman. SPb., 1871. 50 c.
71. Tolstaya S. A. Diaries of 1862-1910. Publisher: Zakharov, Series: Biography and memoirs, 688 p.
72. Tolstaya S. A. Diaries of 1862-1910. Publisher: Zakharov, Series: Biography and memoirs. 688 c.
73. Tolstoy L. H. Complete Works M. 1928-1956
74. Tolstoy L.H. N. Letter to N. N. Strakhov dated March 19, 1879. Complete Works: In 22 vols. M., 1984.

75. Tyrkova A. V. In memory of A.P. Filosofova (1837 - 1912). Anna Pavlovna Filosofova and her time: Vol. 1. Petrograd, 1915. 484 c.
76. Tyutryumov I.M. Property relations of spouses under the common law of the Russian people. Russkaya rech. 1879. № 2; 4; 7; 9;
77. Charter of the Russian Women's Mutual Charitable Society in St. Petersburg. Woman's Companion. Handbook for women ed. by N.A.Lukhmanova. SPb., 1898. 119 c.
78. Charter of the Russian Women's Mutual Beneficial Society in St. Petersburg. Female companion. A handbook for women, ed. by N.A.Lukhmanova. - SPb. 1898;
79. Theodore (Pozdeevsky), Archbishop. The meaning of the Christian feat. Holy Trinity Laura of St. Sergius, 1995. 181 c.
80. Filosofova A.P. Statement of the chairwoman of the "Society of Cheap Flats". St. Petersburg. 1873;
81. Tsebrikova M. K. A humane defender of women's rights. Otechestvennye zapiski. 1870. № 2. C. 209-228.
82. Chernyshevsky N. G. Complete Works: In 15 vols. M. : Goslitizdat, 1939-1953
83. Chernyshevsky N. G. What is to be done? Library of World Literature, Moscow : Art Literature, 1969.
84. Chubinsky T.VII, p.354. (Cited in Sumtsov N. Malorussian drunkard songs. P.279) // Kievan Starina. 1886.
85. Shabanova A.N. Sketch of women's movement in Russia. SPb.: Tip. of Obrazovanie [Education] joint-stock society, 1912. 32 c.
86. Shelgunov N.V. Memoirs. In two volumes. Volume 2. 1967. 522 c.
87. Jules M L'Amour, Hachette. 1858. 296 p.
88. Jules M. La Femme, Hachette. 1860. 296 p.
89. Proudhon P.J. De la justice dans la révolution et dans l'Eglise, 1858,
90. Aivazova S. G. The Women's Movement in Russia. Experience of a typological analysis. Man and Woman in the Modern World: Changing Roles and Images. T. 1. M., 1999.

91. Aivazova S. G. Ideological Origins of the Women's Movement in Russia. *Social Sciences and Modernity*. 1991. № 4.
92. Aivazova S. G. To the History of Feminism. *Woman in Society: Myths and Realities*. M., 2000.
93. Aivazova, S. G. To the History of Feminism. *Social Sciences and Modernity*. 1992. № 6. C. 153-169., Melnikova T. A. *Women's Movement*.
94. Aivazova S. Russian women in the labyrinth of equality. URL: http://www.owl.ru/win/books/rw/s1_16.htm 2. (date of appeal 04.02.2023)
95. Andreeva V. G. The heroines of L. N. Tolstoy's novels and the "stupefying property" of secular existence. *Two centuries of Russian classics*. 2021. T. 3, № 1. C. 160-210
96. B. Kozmin, *Literature and History*. Collection of articles, *Artistic Literature*, Moscow, 1969, 528 pp.
97. Baidin V. *Woman in Ancient Rus'. Russian Woman and Orthodoxy*. St. Petersburg, 1997.
98. Belova A. V. The maidenhood of Russian noblewomen of the eighteenth to the middle of the nineteenth century: corporeality, sexuality, gender identity. *Woman in Russian society*. 2006. № 4. C. 45-63.
99. Belyakova E.V., Belyakova N.A., Emchenko E.B. *Woman in Orthodoxy. Church law and Russian practice*. URL: <https://azbyka.ru/otechnik/antropologiya-i-asketika/zhenshhina-v-pravoslavii-tserkovnoe-pravo-i-rossijskaja-praktika/14> (date of inquiry: 15.03.2023)
100. Bendin, A. Religious tolerance in the Russian Empire as ethno-forming and consolidating factor (second half of XIX - beginning of XX centuries).
101. Bendin A. *Kafolikia: collection of scientific articles*; ed. by A.V. Danilov. Minsk: Theseus, 2003. C. 96-108.
102. *The Bible or Holy Writ Books of the Old and New Testament*. In old Hebrew and Greek into Ukrainian, faithfully translated.
103. Bogdanovich A.V. *The Three Autocrats. Diaries of Generalka Bogdanovich*. Moscow: Veche, 2008. 496 c.

104. Bogucharsky V. Active Narodnichestvo in the Seventies. M.: Publishing House of M. and S. Sabashnikov, 1912. 384 c.
105. Bolshakova O.V. Religion and church in the life of a Russian woman (X - beginning of XX century). History of Russia in modern foreign science. 2010. C. 90-106
106. Varlamova D.V. The Women's Question in M.M. and F.M. Dostoyevsky's Journals "Vremya" and "Epoch" Ph. Sci. M., 2017. 158 c.
107. Vodovozova E. N. At the dawn of life. Memoir sketches and portraits. Moscow: Khudozhny liter. 1987. C. 175
108. Volodymyr Masliychuk. "Ukrainian Woman" and "Ukrainian Historiography" Early Modern Ukraine. Historical Studies in, 87-98, 2012.
109. Voronina O. O. The role of women in Russian culture: positions of thinkers of the XIX century. Woman in Russian society. 2022. C.102-116
110. Voronina O. O. The role of women in Russian culture: points of view of thinkers of XIX century. Woman in Russian society. 2022. №4. C. 102-118
111. Voronitsyn I. P. N. G. Chernyshevsky and religion. M., 1933. 142 c.
112. Voronitsyn I. P. P. N. G. Chernyshevsky and Religion. M., 1933. 142 c.
113. Voroshilova O. N. The image of women in religions: Scientific and methodical electronic journal "Concept". 2017. T. 23. C. 33-37
114. Gender Approach: History, Culture, Society. edited by Liliane Gentosh, Oksana Kis. Lviv: GNTL-Classica, 2003. 250 c.
115. Gieroglifov A. The social vocation of a woman. Otechestvennye zapiski. 1863. № 8. C. 533.
116. Goricheva T. The Russian woman and Orthodoxy. Theology, Philosophy, Culture. St. Petersburg, 1996. C. 77-84;
117. Grigoryeva T.P. Tao and Logos. The Meeting of Cultures. M., 1992. 424 c.
118. Gritsenko A. Woman and Religion: The Gender Aspect. Religion and Social Changes in Modern Society: Mat. of the International Scientific Conference. Chernivtsi, 2005. C.143-144.

119. Danilin Y. I. On the attitude of the Orthodox Church to a woman. Actual questions of scientific atheism and the history of religion. Grodno, 1985. C. 39-43.
120. De Lauretis T. The American Freud. Introduction to Gender Studies. Part 2: Chrestomathy. ed. by S.V. Zherebkin. Kharkiv: HCGI; SPb: Aletheia, 2001. C. 23-47.
121. Dyck van T.A. Analysis of news as discourse. Language. Cognition. Communication. M., 1989. 308 c.
122. Dostoevskaya A. G. Op. cit. P. 17
123. Drozdov A. I. Gimoyan S. A. Religious views of F. M. Dostoevsky. Proceedings of Nizhny Novgorod Theological Seminary. 2020. C. 35-57
124. Emchenko E.B. Woman in Orthodoxy: Church law and Russian practice. Moscow: Kuchkovo Pole, 2011. 704 c.
125. Zavyalova S.V. Woman, religion, society in the works of Russian philosophers of the XIX-XX centuries. State, Religion, Church in Russia and Abroad. 2011. C. 203-206
126. Zakharchenko E. The homeland of the priest and the problem of paraphilic reform in the society of the Russian Empire of the nineteenth - the beginning of the twentieth century. 2015 c. 125
127. Zborovskaya E.P. Peculiarities of scientific-materialistic worldview of women. Problems of Philosophy. 1989. Vip. 79. C. 44-50
128. Zenkovsky V. V. Chapter XI. "The Sovereigns". Apollon Grigoriev. N. N. Strakhov. F. M. Dostoevsky. History of Russian Philosophy. 2-e. Paris: 1989. C. 404-437.
129. Zyryanov, P.N. Russian Monasteries and Monasticism in the XIX - early XX Centuries: Monasticism and Monasteries in Russia: XI-XX Centuries: Historical Essays. Moscow: Verbum, 2002. 319 c.
130. From the History of the Female Personality in Russia: Lectures and articles. SPb., 1914. 307 p.; Bulanova-Trubnikova O.K. Three generations. Moscow; L.: Gosizdat, 1928. 215 c.

131. Ilyinsky V. Charity in Russia. SPb., 1908 (free supplement to "Luch Svet" magazine). St. Petersburg : type. The Imperial Philanthropic Society, 1908. C. 31
132. Historical sketch of Zolotonoshsk Bogoslavsky Nunnery, Poltava diocese. I. Avramenko (co-compiler) Poltava, 1914. 173 c.
133. Kardapolitseva V. N. Femininity as a socio-cultural construct. Vestnik PFUR. Ser.: Sociology. 2005. № 1. C. 62-75
134. Kasatkina T. A. Characterology of Dostoevsky. Typology of Emotional and Value Orientations. Moscow: Heritage, 1996. 336 c.
135. Klotchkov, V. Law and Religion: From State Religion in Russia to Freedom of Conscience in the USSR. Moscow: Politizdat, 1982. 160 c.
136. Kovtsunyak V.I. Serving Women in Ancient and Modern Orthodox Churches: Cand. K., 1999. 204 c.
137. Kozlov K.V. History of Orthodox out-of-school education in Russia in the second half of the 19th - early 20th centuries: Sunday schools of the Church. Nauchnye vedomosti. Series History. Politology. Politics. Informatics, №13(132). Issue 23, 2012. C.134-140.
138. Kozlova N. N. Political Philosophy of Russian Conservatism in XIX - First Half of XX Century: Gender Aspects: Ph. M., 2014. 374 c.
139. Korshunov . B. V. Religious Thinking of F.M. Dostoevsky in Nikolai Lossky's Concept. Cultural Life of Southern Russia. 2015. C. 50-55
140. Krupskaya N.K. Collection of articles on work among women. Moscow; L.: Gosizdat, 1926. 156 c.
141. Kuznetsov A.N. Anthropological principle in N.G. Chernyshevsky's philosophy. Vestnik of Murmansk State Technical University. № 2. 2002.
142. Kuraev A. Deacon. Woman in the Church: Conversations with a theologian. Moscow: Eksmo: Yauza, 2004. 120 c.
143. Leontieva T. G. Women of the Clergy in an Autocratic . Women. History. Society. TvSU. Vol.1. Tver, 1999. C. 47-57.
144. Lossky N.O. Dostoevsky and his Christian worldview. Chekhov publishing house of the East European Fund, Inc. USA. 1953. 406 c

145. Lotman Yu. M. Conversations on Russian Culture. Genesis and traditions of the Russian nobility. (XVIII-early XIX century). St. Petersburg. "Art-SPB. 1994. 485 c.
146. Lyuleva E. "The Free Woman and Christianity". M., 1906.,
Yatskevich, V. I. Brief information on the Old Believers' schism and sects in the Russian church, with an account of the legislation in force about them. Moscow : the I.D. Sytin's society, 1900. - 83 c..
147. Mazovetskaya E. Anna Engelhardt. St.-Petersburg in the second half of the XIX century. Spb., 2001. 224 c.
148. Markova O.Y. Gender Dimensions of Modern Society. Alienation of Man in Perspective of World Globalization. Gender dimensions of modern society. Alienation of Man in Perspective of Globalization of the World. Ed. by Markov B.V., Solonin Y.N., Partzvaniya V.V. St. Petersburg : publishing house Petropolis, 2001. 223 c.
149. Martynenko N.K. Traditions of gender roles in Russian society. Vestnik (Herald) of Volga Region University named after V.N. Tatishchev. 2015. C. 143-154
150. Matkhanova N. P. Attitude to religion by one of the participants of the Narodnik movement. Social consciousness of the population of Russia according to domestic narrative sources XVI-XX centuries. Novosibirsk, 2006. C. 129-137.
151. Mironov B. N. Social History of Russia. T. 1. SPb., 2000. 515 c.
152. Mironov B.N. Historical Sociology of Russia: Textbook. St. Petersburg: Publishing House of St. Petersburg University; Intersocis, 2009. 535 c.
153. N.G. Chernyshevsky in memoirs of his contemporaries. 1930. URL: http://az.lib.ru/c/chernyshevskij_n_g/text_1930_vosp_sovremennikov.shtml. (Date of appeal 16.11.2022).
154. Nedzelska N.I. The Problem of Woman in Religions of Abrahamic Tradition. K., 2004. 18 c.

- 155.Nizhnikova S. V. Eparchial Women's Schools in Ukraine (Second Half of XIX - Beginning of XX Century): Monograph. S. V. Nizhnikova; Scientific editor L. Y. Posokhova. Kh.: Maidan, 2018. 244 c.:
- 156.Orlova, T. V. Femininity and Religion: Approaches of the Russian historiography. Gilea (Issue). 2009. c. 133-143.
- 157.Pavlyuchenko E. A. Women in Russian Liberation Movement: From Maria Volkonskaya to Vera Figner. M.: Mysl, 1988. 272 c.
- 158.Parkhomenko V. About the baptism of princess Olga. Faith and Reason. 1911. № 10. Book 2, pp. 429-449 159.
- 159.Perevalova E. V. Issues of women's higher education in the national press. 1860-1880-ies. (On the material of the newspaper "Moscow Vedomosti"). Vyshee Obrazovanie v Rossii. 2015. № 4. C. 136 - 142.
- 160.Petrenko N.A. Creative dialogue of P. D. Boborykin with F. M. Dostoevsky in the novel "Victim of the Evening". Voprosy russkoy literatury. 2012. C. 164-173
- 161.Pekhota G. I. Criticism of Orthodox-theological perceptions of woman in the past and present. Voprosy atheizma. K., 1986. Vyp. 22. C. 78-85.
- 162.Pirogov N. I. Questions of Life. URL:
<http://pedagogic.ru/books/item/f00/s00/z00000052/st004.shtml> (date of appeal 23.11.2022)
- 163.Polner T.I. Leo Tolstoy and his wife. History of one love. P., 1928. p. [Electron resource]. Access mode: http://dugward.ru/library/tolstoy/polner_lev_tolstoy.html (date of access: 13.02.2023).
- 164.Posternak A. V. Essays on the history of communities of sisters of Mercy. 2001. 304 c
- 165.Pritchina E.A. Woman and religion. M., 1960. 56 c.
- 166.Pusternakova D.A. The Women's Question on the Pages of Russian Journals of the Second Half of the XIX Century. Cultural Life in the South of Russia. № 1 (48). 2013. C.85-87

167. Pushkareva N. L. Russian woman: history and modernity. Two centuries of women's studies by Russian and foreign science. 1800-2000. Moscow: Lodomir, 2002. 526 c.
168. Pushkareva N.L. Are scientific maidens funny? (The problem of stigmatization of women scientists and the influence of social expectations on women's life strategies and lifestyles). *Issues of the History of Natural Science and Technology*. 2017. T. 38. № 4. C. 756-770.
169. Rabzhaeva M. V. Women's Emancipation in Russia: Experiments in Gender Construction // *Russian Women and European Culture: Materials of V Conf. on Theory and History of Women's Movement* / co-ed. and ed. by G.A. Tishkin. SPb.: St. Petersburg Philosophical Society, 2001. C.18-31.
170. Revyakina A. A. A. Interpretation of the core problems of creativity of A. N. Ostrovskiy: (consolidated abstract). *Social Sciences and Humanities. National and Foreign Literature. Ser. 7, Literary Studies*. 2015. № 3. C. 126-143.
171. Rudenko K.P. *The Woman and Religion*. K., 1962. 32 c.
- Zelenchuk I.P. *Why the Woman is Religious from the Man*. Kharkiv, 1930. 80 c.
172. Saralidze M.G. State of Russian society in the second half of XIX - the beginning of XX century as assessed by Bishop Gury (Burtasovsky). *Vestnik of Orthodox Svyato-Tikhonovsky University of Humanities. Series 2: History. History of Russian Orthodox Church*. 2021. c 98-109
173. Sekirin, A. A. State confessional policy towards sectarianism and old-believers in the Russian Empire in the second half of the XIX - early XX centuries. *Young Scientist*. 2016. № 1. C. 600-612.
174. Sekirin, A. A. Missionary activity of the Russian Orthodox Church and church policy towards sectarianism and old-belief in the second half of the XIX century. *Historical Studies Materials of the IV International Scientific Conference*). Kazan : Book, 2016. C. 67-71
175. Smeyukha V.V. Domestic women's magazines: Historical and typological aspect. *Voprosy teorii i praktika journalistiki*. Rostov n/D, 2011. C 50-58

176. Smolich I.K. Russian monasticism (988-1917). Supplement to the History of the Russian Church. Moscow: Church. Scientific Center "Orthodox Encyclopedia", 1997. 606 c
- 177.Sosina G. A. Typology of feminine images in the novels of I. S. Turgenev. Interactive science. 2018. № 6. C.76-79
- 178.Stelletsy N. The Christian purpose of woman. Woman's emancipation of our time. K., 1909. 44 c.
- 179.Sukovataya V.A. Woman in Christianity: A Gender Aspect. Journal of the Kharkiv National University named after V.N. Karazin. No. 501/2. Problems of Being Human. Kharkiv, 2001. C.52-57.
- 180.Family and Woman: Reality and Trends: Materials of an International Symposium. Novosibirsk, 1998. C. 107-112.
- 181.Tinyakova I.P. Teaching about woman in Orthodoxy. Woman in the contemporary world. M ., 1989;
- 182.Tishkin G. A. The Women's Question in Russia, 50-60s of the 19th century. Leningrad. Leningrad State University Press, 1984. 239 c.
- 183.Treskunov M.S. Georges Sand : a critical and biographical essay. Л. Khudozhestvennaya Lit.", 1976.- 246 p.
- 184.Trofimova E. I. Questions of terminology in gender studies / E. I. Trofimova // Modern problems of training specialists in social work and social pedagogy: materials of the international. third scientific-practical conference, 27-28 March 2003, r. Ekaterinburg. Vol. 1 / Ros. gos. prof. ped. un-university. - Yekaterinburg : Publishing house of Russian State Pedagogical University, 2003. - C. 84-99.
- 185.Uzhankov A. N. Once again about "A ray of light in a dark kingdom": (about A. N. Ostrovsky's drama "Thunderstorm") New Philological Herald. 2017. № 4. C. 179-189
- 186.Fedchenkov, V. Russia between faith and faithlessness. Moscow: ANO Development of Spirituality, Culture and Science, 2003. 732 c.
- 187.S.S. Firsov. Russian Church on the eve of changes (end of 1890 - 1918) Moscow: 2002 - 637 p.

188. Firsov S. Domostroy. Russian Woman and Orthodoxy: Theology, Philosophy, Culture. St. Petersburg, 1996. C. 29-46.
189. Fomenko A.K., Fomenko I.A. Christianity's attitude to woman, family, children. K., 1983. 679 c.
190. Woman and human dignity. M., 1914.
191. O. O. Khloponina. Woman's world in Russian culture at the turn of XIX-XX centuries: typological characteristics and artistic representation. Vestnik (Herald) of Vyatka State University. 2014 C. 19-24
192. Chizhova M. "The Abbess of All Russia". In memory of Abbess Taisia (Solopova). URL: <https://pravoslavie.ru/109887.html> (date of appeal: 15.03.2023)
193. Shashkov S. C. Collected works in 2 volumes. T. 1. Historical Fate of Women, Infanticide and Prostitution. History of the Russian Woman. SPb., 1898. C. 805.
194. Silk N. Femininity in Religion. Theory and History of Feminism. Kharkiv, 1996. C.302-321.
195. Schmemmann, A.D.. Collected articles 1947-1983, Moscow: Russkiy Put. 2009. 894 c.
196. Shchapov, A.P. Works. T. 2. spb., 1906. 803 c
197. Shchepkina E.N. Women in Russian Universities. Herald of Europe. 1912. № 9. C. 362-377
198. Shchurat V. The Marian Cult on Ukrainian lands of old Polish state. Lviv, 1910. 36 c.
200. Yukina I. I. The history of women in Russia: Women's movement and feminism. 1850-1920+e. Materials for the bibliography. SPb., 2003;
201. Russian feminism as a challenge of modernity. ed. by T.A. Meleshko. SPb. :Aletheia, 2007. 544 c.
202. Appel A. Moglichkeiten und Grenzen for ein Amt der Frau in frflichristlichen Gemeinden am Beispiel der Pastoralbriefe und der Thekla-Akten // Frauen in der Geschichte VII. Interdisziplinare Studien zur Geschichte der Frauen im Fruhmittelalter. Schwann, Dflsseldorf, 1986. P. 244–256.
203. Benz E. Geist und Leben der Ostkirche. Hamburg, 1957. S. 126-136;

- 204.Davis N.Z. "Women's History" in Transition. *Feminism and History*. Ed. by Scott J.W. Oxford – NewYork, 1996.
- 205.Fedotov G.F. *The Russian Religious Mind*. Part 1-2. Cambridge (Mass.), 1966;
- 206.Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, 1989.
- 207.Hardibg S. *The Science Question in Feminism*. Ithaka – NewYork, 1986. P. 42
- 208.Hirdman Y. *The Gender System. Moving On*. Ed. by Andreassen T. Aarhus, 1991.
- 209.Hull I. *Feminist and Gender Theory. Through the Literary Looking Glass*. *Central European History*. V. 22. 1989. P. 279-300.
- 210.Lederer W. *The Fear of Women*. N. Y., 1968.
- 211.McNally S. *From Public Person to Private Prisoner: The Changing Place of Women in Medieval Russia*. State University of N. Y. (Binghamton diss.), 1976.
212. Multer L. *Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16. bis 18. Jh.* Wiesbaden, 1951;
- 213.Onash K. *Paraskeva-Studien*. *Ostkirchliche Studien*. 1957. Vol. 6 (2-3). P. 121-141.
- 214.Ruffmann K.H. *Das Rußlandbild im England Shakespeares*. Gottingen, 1952. S. 140-151.
- 215.Stites, Richard. *TheWomen's Liberation Movement in Russia: Feminism, Nihilism, and Bolshevism, 1860-1930*. Princeton University Press, 1978. 464 p.
216. Strotmann D.T. *Quelques aperçus historiques sur le culte marial en Russie*. *Irenikon*. Chevetogne, 1959. T. XXXII. P. 178-202;
- 217.Thyret I.R. *Ecclesiastical perceptions of the female and the role of the holy in the religious life of women in Muscovite Russia*: Unpubl. Ph diss. Indiana University. Bloomington (bad,), 1992
- 218.Wahrman D. *Middle Class. Domesticity Goes Public: Gender, Class and Politics*. *Journal of British Studies*. 1993. V. 32. N 4. P.396-432

Анотація

Дипломна робота викладена на 103 сторінках, складається з 3 розділів та 7 підрозділів.

Об'єктом дослідження є історія жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст. та релігія в тогочасному суспільстві.

Предметом є встановлення особливостей взаємовпливу та зв'язку релігії та жіночого руху в Російській імперії другої пол. XIX – поч. XX ст.

Метою роботи є встановлення особливостей розвитку ідеології жіночого руху та релігійних норм в державі та суспільстві Російської імперії кінця XIX – поч. XX ст., виявлення особливостей їх взаємодії.

У першому розділі розкривається стан державно-церковної системи Російської імперії в описуваний період та аналізується роль жінки в суспільстві та православній релігії.

У другому розділі досліджуються особи «феміністського тріумвірату» та основні форми діяльності жіночого руху на предмет зв'язку з релігійними нормами.

У третьому розділі аналізується суспільна реакція на жіноче питання.

За результатами роботи зроблено висновки, що хоча релігія мала вагомий вплив на суспільство Російської імперії, жіночий рух, ідеї та діяльність представниць руху не були спрямовані на критику релігії, а натомість акцентувалися на освіті, рівних правах та активній участі жінок у суспільних перетвореннях, при цьому суспільна реакція на жіночий рух варіювалася, включаючи консервативні думки, які підтримували патріархальні традиції, але загалом релігійні норми не визначали основу діяльності жіночого руху.

Ключові слова: жіночий рух, релігія, православ'я, емансипація

Abstract

The thesis is presented on 103 pages, contains 3 sections and 7 subsections.

The object of consideration is the history of the women's movement in the Russian Empire in the second half of the XIX and early XX centuries and religion in the society of that time.

The subject is to identify the peculiarities of the interplay and connection between religion and the women's movement in the Russian Empire.

The aim of the work is to identify the peculiarities of the development of the ideology of the women's movement and religious norms in the state and society of the Russian Empire and to identify the peculiarities of their interaction.

The first section describes the state of the state-church system of the Russian Empire in the period under review and analyzes the role of women in society and the Orthodox religion.

The second section addresses the issue of the personalities of the "feminist triumvirate" and the main forms of the women's movement in relation to religious norms.

The third section analyses the societal reactions to the women's issue.

Based on the results of the work, conclusions were drawn that although religion had a significant influence on the society of the Russian Empire, the women's movement, ideas and activities of the movement's representatives were not aimed at criticizing religion, but instead focused on education, equal rights and active participation of women in social transformations, while the societal reactions to the women's movement varied, including conservative opinions that supported patriarchal traditions, but in general, religious norms did not determine the basis of the women's movement.

Keywords: Women's movement, Religion, Orthodoxy, Emancipation